

84(570Ж)

X

НОСИР ХИСРАВ

САФАРНОМА

FF0000013073

84(57 QK)

НОСИР ХИСРАВ

САФАРНОМА

Nizomiy nomdagi TDPU
KUTUBXONASI

У-5934 / 16

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2003

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари номзоди ОМОНУЛЛА БЎРИЕВ

Форсийдан Фулом Карим таржимаси

Хисрав Носир

Сафаринома/Тарж. Ф. Карим — Т.: «Шарк», 2003. — 112 б.

Атокли форс-тожик шоири Носир Хисравдан (1004—1088) авлодларга мерос бўлиб қолган кўплаб қимматли назмий ва насрий асарлар орасида «Сафарнома» асари алоҳида ажралиб туради. Шоир ушбу насрий китобида ўзининг ғарбий ўлкаларга қилган ва етти йил (1045—1052) давом этган ажойиб ва ғаройиб саёҳати хотираларини тасвирлаган. Носир Хисрав ўзи саёҳат қилиб ўтган Эрон, Арманистон, Озарбайжон, Сурия, Миср, Арабистон, Ироқ диёрларидаги Табриз, Қоҳира, Қуддус, Макка, Лахсо, Яман, Басра, Исфаҳон ва бошқа бир қатор шаҳар ва вилоятларнинг ўша даврдаги манзараларини жонли ва кизиқарли тарзда китобхон кўз ўнгига гавдалантиради. Ўзи мулоқот қилган оддий ва машҳур одамлар, турли халқлар ва қабилаларнинг урф-одатлари ва турмуши ҳақида маълумот беради. Қарийб минг йил илгари улуғ аجدодимиз томонидан яратилган ушбу нодир асар ўзбек тилида илк бор китоб ҳолида нашр этилди.

ББК 84 Ўз.

Ҳаким Носир Хисрав ва унинг ижодий мероси

Шарқ адабиёти ҳамда фалсафа ва жўғрофиё фанлари тараққиётига муносиб ҳисса қўшган Абумуъиниддин Носир Хисрав ал-Қубодиёний 1004 йилда ҳозирги Тожикистоннинг жанубида, Амударё ирмоғи бўлган Кофарниҳон дарёси бўйидаги Қубодиён шаҳрида туғилди. Бошланғич билимларни ўз шаҳрида эгаллаган Носир сўнгрок Балх ва Марв каби йирик шаҳарларда таҳсил олади. Зехнли ва тиришқоқ Носир Хисрав ўз замонасидаги барча илмлардан ба қадри имкон хабардор бўлишга интилганини асарларида таъкидлаб ўтган:

*Сар андар жустани дониш ниҳодам,
Накардам рўзгори хеш бебар.
Намонд ҳечгона донишки ман зи он
Накардам истифода бешу камтар.*

*(Билим қидиришга урдим бошимни,
Бекор ўтказмадим умримни бир дам.
Бўлади кўпми оз фойдаланмаган,
Умримда бирор илм қолмади десам).*

III. Шомуҳамедов таржимаси

Истеъдодли шоир сифатида танилиш билан бирга фалсафа, риёзиёт, фикр ва жўғрофиё илмларини ҳам чуқур ўрганиб, ўз даврининг юксак маълумотли кишиси бўлган Носир Хисрав олдин ғазнавийлар, сўнгра салжукийлар салтанатидаги баъзи ҳокимларнинг девонларида турли вазифаларни бажаради. Давлат хизматида ўтган йиллар унинг ҳаётини тажрибасини анча оширади. Носир бир тарафдан юқори табақалар ҳаёти, уларнинг мамлакат ва халқни бошқариш сиёсатидан воқиф бўлса, иккинчи томондан, оддий меҳнаткаш халқ турмуши, ҳунарманд, деҳқон ва бошқа касб эгаларининг жамиятдаги ўрнига оид бевосита кузатиш ва тажрибалари унинг асарларида акс этган. Атоқли шарқшунос олим Е. Э. Бертельс ҳақли равишда таъкидлаб ўтганидек, биз ўша даврдаги оддий

халқ турмуши ҳақида Носир Хисрав асарларидан унга замондош бўлган айрим тарихчилар китобларидан ҳам кўра кўпроқ маълумотлар оламиз. Носир Хисрав ҳар хил касб эгалари ичида деҳқон меҳнатини айниқса кўкка кўтариб шарафлайди:

*Косибдан ҳам жаҳонда деҳқон ортиқ,
Ҳама жондорга этмиш ризқ тортиқ.
Жаҳон хуррамлигин боиси деҳқон,
Унинг бирла экинзор боғу бўстон.
Бу ишдин яхши оламда не бордир,
Бул иш Одам Атодан ёдгордир.
Гар у деҳқонлигин қилса ҳар ишта,
Анга тенг келмагай ҳатто фаришта.
Жафокаш, паҳлавон меҳнат чекадир,
Тўкиб тер, барчанинг ризқин экадир.
Улус ризқи калидидир қўлида,
Кўнгилни ёритар нури йўлида.
Бу оламда адолатнинг қулидир,
У оламда беҳишт богин гулидир.*

Ш. Шомухамедов таржимаси

1045 йилда Носир Хисрав давлат хизматидан бўшаб, сафарга отланади. Унинг бу сафари етти йилга чўзилиб, 1052 йилгача давом этади. У Эрон, Арманистон, Озарбайжон, Сурия, Миср, Арабистон, Ироқ диёрларидаги Табриз, Қоҳира, Қуддус, Макка, Мадина, Лахсо, Яман, Басра, Исфаҳон ва бошқа бир қатор шаҳар ва вилоятларда бўлади. Мисрда икки йилдан ортиқ муқим яшайди. Сафар давомида Носир Хисрав ўз замонасининг кўплаб машҳур кишилари — шоирлар, олимлар, ҳокимлар билан учрашади. Табиийки, бу узоқ сафар машаққатлардан холи бўлмасдан, унга хатарли денгиз саёҳати, саҳроларни кесиб ўтиш, пулсизлик каби синовларга бардош беришга тўғри келади. Алломанинг сафар хотиралари унинг ажойиб «Сафарнома» асирида акс этган.

Ўша даврларда ислом динидаги икки асосий мазҳаб бўлган суннийлик ва шиалик ҳам ўз навбатида бир неча оқим ва фирқалардан иборат эди. Носир Хисрав шиа мазҳабидаги исмоилия оқимининг фаол тарафдори бўлди. У Мисрда бўлганида бу ерда давлат мафкураси даражасига кўтарилган исмоилия ғоялари баъзи жиҳатлари билан уни ўзига ром қилади. Баъзи тадқиқотчилар Носир Хисрав бундан олдин Ҳиндистонда бўлганида Мўлтон

шаҳрида исмоилийлар жамоалари билан илк бор яқинлашгани, унинг ғарбий ўлкаларга сафар қилишдан қўзлаган асосий мақсадларидан бири ҳам айна шу исмоилия таълимоти билан чуқурроқ танишиш бўлганлиги ҳақида фикрлар билдиришган.

Исмоилийлар ғояларини қабул қилиб, ҳатто, уларнинг бош раҳнамосидан махсус топшириқ олиб, бу оқимнинг йирик даъватчилардан бирига айланиши Носир Хисравнинг бундан кейинги ҳаёти ва ижодига катта таъсир кўрсатди. Исмоилия оқимининг келиб чиқиши ва Носир Хисравнинг исмоилийлар тарафдори сифатидаги фаолияти рус олими А. Е. Бертельснинг шу масалага бағишланган йирик тадқиқотида муфассал тарзда ёритилган.¹

Носир Хисравнинг сафардан ватанига қайтиб келиши биланоқ, исмоилия таълимотини тарғиб қилиб бошлаган даъватчилик фаолияти сунний мазҳабидаги ҳукмдорларга ёқмади, албатта. Шу сабабли шоир қувғин ва таъқибларга учраб, бир қанча муддат Мозандарондек хилват ўлкада яшириниб юради. Аммо ватанидан жудоликка тоқат қилолмай, тахминан 1060 йилда Бадахшонга келади ва Помир тоғлари орасидаги Юмғон қишлоғидан паноҳ топади. Бу ерда у асосан ижодий иш билан машғул бўлади. Исмоилияга бўлган эътиқодидан воз кечмай, Миср ҳукмдорлари билан мактублар ёзишиб туради. Носир Хисравнинг шеърӣ асарларида замонадан, ўз аҳволдан шикоят садолари кучлидир. Унинг даъватлари натижасида Бадахшонда исмоилийлар жамоаси вужудга келади ва улар асрлар давомида ўз эътиқодларига содиқ бўлиб қоладилар.

Носир Хисравнинг Юмғонда яшаган йиллари бир тарафдан маданий марказлардан узоқда, ёлғизлик ва қийинчиликларда кечган бўлса-да, иккинчи тарафдан ижодий жиҳатдан жуда сермахсул бўлди. Шу пайтгача йиққан ҳаётий тажрибалари, улкан истеъдоди, қомусий билимларига таяниб, у турли мавзуларда бир неча дурдона асарлар яратишга муваффақ бўлди. Бу асарлардаги ўткир фалсафий фикрлар, чуқур донишмандлик, мураббӣёна ўғитлар туфайли Шарқ ўлкаларида адиб номига эҳтиром юзасидан «Ҳаким» сўзи қўшиб айтиладиган бўлди.

Носир Хисрав 1088 йилда Юмғон қишлоғида вафот этди. Унинг мақбараси ҳозирги шимолий Афғонистонда-

¹А. Е. Бертельс. Носир-и Хисрав и исмаилизм, Москва, 1959.

ги Кўкча дарёсининг ўнг қирғоғида, тоғ тепасида жойлашган Ҳазрат Саййид қишлоғи яқинидадир. Улуғ шоир ва олим мақбараси асрлар давомида зиёратгоҳ жой бўлиб, маҳаллий аҳоли томонидан «Мозори Шох Носир» деб аталади.

Носир Хисрав ўз асарларини форс-тожик ва араб тилларида ёзган. У бу тилларни мукаммал эгаллаган бўлиб, баъзи ўтмиш шоирларнинг девонларида маъноси кийин сўзлар учраса, замондошлари ёрдам сўраб унга мурожаат қилишгани маълумдир. Носир Хисрав мероси назмий ва насрий асарлардан иборатдир. Назмий асарлари форсий девон ҳамда шу тилда битилган «Рўшноинома» ва «Саодатнома» дostonларидан иборат. Носир Хисрав араб тилидаги шеърларидан ҳам девон тузган бўлсада, бу девоннинг кейинги тақдири ҳозиргача номаълумдир.

Носир Хисравнинг форсий девони Эронда бир неча бор нашр этилган. Девоннинг салмоқли қисмини халққа зулм қилувчи амалдорларни қораловчи сатирик йўналишдаги ҳамда илмларни эгаллаш ва комил инсон бўлишга чақирувчи панд-насихат мазмунидаги шеърлар ташкил қилади. Ўтмиш шоирлардан Носир Хисрав Рудакийни кўпроқ тилга олиб, унинг хотирасига эҳтиром кўргузган.

«Рўшноинома» фалсафий дostonдир. Шоир ўзининг фалсафий қарашлари баён этилган йирик насрий асарларидаги баъзи масалаларни «Рўшноинома»да шеърӣй шаклда мухтасар тарзда баён этган. Асарда, жумладан, «Инсон фитрати», «Инсон шарафи», «Комил инсон сифати», «Мақтовли ва ярамас хулқлар», «Жоҳиллар ва риёкорлар мазаммати», «Ақл таърифида», «Фалак ва юлдузларнинг яратилиши», «Тўрт унсур сифати», «Зоҳирӣй ва ботинӣй сезгилар» ва ҳоказо фасллар мавжуддир. «Ўзликни билиш ҳақида» фаслида мутафаккир шоир шундай хитоб қилади:

*Шиносои вужуди хештан шав,
Пас онгаҳ сарафрози анжуман шав.*

*(Ўз вужудингни билиб олгин,
Шундан сўнг мажлислар тўрида ўтиргин).*

Шоирнинг бирон-бир китоби йўқки, унда жоҳиллик қораланиб, илму маърифат шарафланмаган бўлсин:

*Наёбад марди жоҳил дар жаҳон ком,
Надорад бӯи лаззат меваи хом.*

*(Жоҳил одам жаҳонда ўз орзуларига эришолмайди,
Хом меванинг ҳиди ва мазаси бўлмайди).*

Носир Хисравнинг назмий асарлари ичида «Саодатнома» достони алоҳида ажралиб туради.¹ Мумтоз форс-тожик шеъриятига бағишлаб турли ўлкаларда тузилган хрестоматияларнинг деярли барчасига бу асардан парчалар киритилган. Чунки, бу дostonнинг тили содда ва раvon, Носир Хисравнинг бошқа асарларига нисбатан тушунишга анча осондир. «Саодатнома»да «Яхшилик ҳақида», «Жоҳил ва ножинслар ҳақида», «Дўстлик ва вафо ҳақида», «Доноларга ёндошмоқ ҳақида», «Ҳаё, ақл ва иймон ҳақида», «Эҳсон ҳақида» ва ҳоказо фасллар бордир. Фасллар сарлавҳаларидан ҳам кўриниб турганидек, асар асосан донишманд шоирнинг ибратли ўғитларидан иборат. Достоннинг қатор байтлари афоризм даражасига кўтарилган: «Сени одам тукқан, одам бўл сен ҳам, Деву жин бўлмагил, одам бўл, одам», «Кимки шогирдликка чин дилидан шод, бир куни ўзи ҳам бўлғувси устоз», «Кишини ранжитмоқ осон ниҳоят, Кўнглини овламоқ мушкулдир ғоят», «Ҳамиша кишига яхшилик кўзла, фақат яхшиликдан омонлик изла» ва ҳоказо.

Шу нарса диққатга сазоворки, Носир Хисравнинг «Рўшноинома», «Саодатнома», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билик», Унсурулмаолий Кайковуснинг «Қобуснома» асарлари бир тарихий даврда ёзилган. Шу сабабли, мазкур муаллифларнинг тарбиявий мақсаддаги панд-насиҳатлари ва илму ҳунар ўрганишга чақирган тарғиботларида ўхшаш жиҳатлар ва ҳамоҳанг фикрлар кўп учрайди.

Носир Хисравнинг насрий асарлари миқдор жиҳатидан унинг шеърӣй меросидан кам эмас. «Зод ул-мусофирӣй» («Мусофирларнинг йўл озуқалари») китоби тақрибан 1061 йилда Юмғонда ёзилган. Йигирма етти бобдан иборат бу асардан муаллифнинг фалсафӣй қарашлари ўрин олган. Бобларнинг номлари «Ҳозирона ва ғойи-

¹Баъзи хорижлик тадқиқотчилар «Саодатнома», «Шариф» таҳаллусли бошқа шоир асаридир, деган фикрни билдиришган. Бу ҳақда қаранг: Носири Хисрав. Гулчине аз ашғор (сўзбоши Камол Айнийники), Душанба, 1957, 27—28-бетлар.

бона илмлар», Зоҳирӣ ва ботинӣ сезгилар», «Жисм ва унинг қисмлари», «Ҳаракат ва унинг турлари», «Рух ҳақида», «Макон ва замон», «Яратувчининг исботи ҳақида», «Худо олами яратганидан олдин нега яратмаганлиги ҳақида», «Рухнинг жисмга пайваст қилинишининг сабаби ҳақида», «Одамнинг қаердан келиб, қаерга кетиши ҳақида», «Таносух¹ таълимотига раддия» ва ҳоказолардир. Бу асаридан Носир Хисравнинг қадимги юнон файласуфлари Суқрот, Арасту, Афлотун, Фалес асарларининг кучли билимдони бўлганлиги кўринади. Шу билан бирга, у Қуръон ва бошқа мўътабар китобларга таяниб, мураккаб фалсафий масалалар хусусида ислом дини доирасида хулосалар чиқаришга интиланган. Носир Хисрав фалсафасида Форобий ва Ибн Сино каби Шарқ файласуфларининг кучли таъсири сезилиб туради.

Илму фаннинг ўз замонасидаги энг буюк тарғиботчиларидан бири бўлган Носир Хисрав ушбу китобида ҳам илм ўз соҳиби бўлмиш инсонни ҳайвондан фарқловчи асосий сифатлардан бири эканлигини айтиб, Оллоҳнинг Ўзи инсонни билим олишга ундайди, деган фикрни олға суради: «Донишманд одам деб ақлий лаззатга интиладиган кишига айтилади. Юқори оламдаги мутлақ лаззат (лаззати куллий)га эришмоқ воситаси ҳам шу оламдир. Одам илмларни ўрганишдан лаззат олади ва ҳайвонлар бундан маҳрумдирлар. Илмдаги ҳар бир даражага эришиш, бошқа даража тарафга йўл очади ва шу тариқа илмнинг чегараси йўқдир. Одамни бу дунёга келтирмоқдан мақсад шуки, у бу лаззатга эришсин ва ўқиб-ўрганишдан ҳеч тиним билмасин... Оллоҳнинг одамга фармони шудир: «То ҳаёт экансан, ўқи!»²

«Жомеъ ул-ҳикматайн» («Ҳикматлар йиғиндиси») китоби 1070 йилда ёзиб тугатилган. Бу китоб ҳам асосан «Зод ул-мусофирийн»да қўйилган масалаларга бағишланган бўлса-да, аммо унда баён услуби ўзгачадир.

Носир Хисрав бу китобини файласуф олим ва исмолия мазҳабидаги киши ўртасида бўлиб ўтган савол-жавоб ва суҳбатлар тарзида ёзган. «Жомеъ ул-ҳикматайн»да ҳам муаллиф илмнинг аҳамияти ҳақидаги фикрларини

¹Таносух таълимоти деб руҳнинг бир вужуддан бошқа вужудга кўчиб ўтиши ҳақидаги қарашларга айтилган.

²Носир Хисрав. Зод ул-мусофирийн. Нашрга тайёрловчи Муҳаммад Базлур-Раҳмон. Берлин, 251-бет.

ривожлантириб, оламнинг яратилишидан мақсад унда оқил ва комил инсонлар яшашидир, деган хулосага келиб, жумладан, шундай дейди: «Олам бир дарахт кабидир ва оқил одамлар ушбу дарахтнинг меваларидир. Дарахтнинг уруғини эккан ва парвариш қилаётган Зотнинг мақсади шунчаки дарахт ўстириш бўлмай, балки унда мевалар етиштиришдир».

Носир Хисравнинг ушбу асарлари ўрта асрлар Шарқидаги фалсафий фикрлар ривожини ўрганиш учун катта аҳамиятга эгадир. Олимнинг фалсафий қарашлари Г. Ашуровнинг махсус тадқиқотида¹ таҳлил этилган бўлсада, аммо бугунги кунда унинг айрим қисмлари, айниқса, коммунистик мафкура асосида чиқазилган зўрма-зўраки хулосалар анча эскириб қолди. Носир Хисрав асарлари Шарқ фалсафаси ва педагогикаси тарихи бўйича жиддий ва салмоқли илмий тадқиқотларга мавзу бўла олади.

«Важҳи дин» («Дин чехраси») асари, асосан, илоҳиёт масалаларига бағишланган. Бу китобида Носир Хисрав шариатни исмоилия мазҳаби таълимотига кўра талқин қилади. Олим исломдан бошқа динлар таълимотига ҳам қизиқиш билан қараган. «Важҳи дин» асарининг бир ўрнида у шундай дейди: «Ҳинд донишмандларида бир китоб бўлиб, улар буни Худонинг сўзлари дейишади. Мен уларнинг донишмандларидан бу сўзларнинг кўпларини эшитдим».

«Важҳи дин» Помир тоғларида асрлар давомида Носир Хисрав хотирасини авлиё даражасида эъзозлаб келган исмоилийлар жамоаси орасида мўътабар китоб бўлган. Асарнинг қўлёзма нусхалари кўплаб кўчирилган ва ундан диний маросимларни ўтказишда амалий қўлланма сифатида фойдаланилган.

Носир Хисравнинг насрий асарлари орасида «Сафарнома» номли нодир китоби алоҳида ажралиб туради. Асарнинг ёзилган йили маълум эмас, аммо ундан сафар давомидаёқ, муаллиф кундалик тутиб, йўл таассуротларини ёзиб боргани маълум бўлади. «Сафарнома» Носир Хисрав ғарбий ўлкаларга саёҳат қилган етти йиллик (1045—1052) даврда кўрган-кечирганлари баёнини ўз ичига олади. Асар бизгача жуда кам қўлёзма нусхаларда сақланиб қолган. Улардан энг қадимийси милодий 1691 йилда, яъни муаллиф вафотидан 600 йилдан кўпроқ вақт

¹Ашуров Г. Философские взгляды Носира Хисрава. Душанба, 1965.

ўтгач кўчирилган. Асардаги айрим чалкашликлар ва бошқа далилларга таяниб, кўплаб тадқиқотчилар яқдиллик билан Носир Хисрав «Сафарнома»си бизгача тўла ҳолида етиб келмаганини таъкидлашади. Чунки, бошқа бир қанча манбалардаги Носир Хисрав «Сафарнома»сидан олинди, деб келтирилган айрим парчалар асарнинг мавжуд қўлёзма нусхаларида учрамайди. Бу парчалардан бири Носир Хисравнинг Мисрда фотимийлар сулоласига мансуб ҳукмдор Мустансирнинг қабулида бўлиши ва унинг хизматига кириши баёнидир. Маълумки, фотимийлар сулоласи шиа мазҳаби, аниқроғи, унинг исмоилия тармоғи тарафдори эдилар. Шундан келиб чиқиб, тадқиқотчилар Носир Хисрав «Сафарномаси» муаллиф вафотидан сўнг сунний мазҳабидаги номаълум киши томонидан таҳрир қилиниб анча қисқартирилган, ундан шиалар ва исмоилийлар ҳақидаги ўринлар олиб ташланган, деб тахмин қилишади.

Шунингдек, XIV аср биринчи ярмида Амир Темурнинг невараси Бойсункур Мирзо ибн Шохрух томонидан Абулқосим Фирдавсийнинг «Шохнома» асари танқидий матнига ёзилган дебочада, жумладан, ушбу маълумотлар бор: «Ҳаким Носир Хисрав «Сафарнома»да шундай келтирган: «Тўрт юз ўттиз саккизинчи ҳижрий санада Тус йўлида янги қурилган улкан работни кўрдим. «Бу работни ким курди?», деб сўраганимда дейишди: «Бу работ Султон Маҳмуд Фирдавсийга инъом қилиб юборган маблағ ҳисобидан бунёд этилди». Бунинг қай тарзда юз берганини сўраганимда, шундай жавоб беришди: «Фирдавсий вафот этган эди ва унинг меросхўри инъомни қабул қилмади. Султонга арз қилганларида, у шу ерда бир иморат қуришга фармон берди ва ушбу работ ўшади».

Мазкур парча ҳам «Сафарнома»нинг мавжуд қўлёзма нусхаларида йўқдир. Аммо бундай маълумотлар «Сафарнома»нинг тўлиқ нусхалари муаллиф вафотидан кейинги асрларда ҳам маълум бўлганини тасдиқлайди. Келажакда тўлиқ «Сафарнома» топилиб қолиши эҳтимоли ҳам инкор этилмайди, албатта.

«Сафарнома»да муаллифнинг таржимаи ҳолига оид кўпгина маълумотлар мавжуд. Гарчанд асар ғарбий ўлкаларга қилинган саёҳат хотираларидан иборат бўлса-да, ундан Носир Хисравнинг олдин Ҳиндистон мамлакати ва турклар диёрида ҳам бўлганлиги англашилади. Но-

сир Хисрав ўз асарида Мовароуннахр ва Хуросондан анча олисдаги Миср ва Ҳижоз ўлкалари тавсифига кенг ўрин ажратади. У айниқса, зиёратгоҳ жойлар, табаррук кадамжолар ҳақида маълумотлар келтиришга катта эътибор берган. Носир Хисрав ўз йўлномасидаги маълумотлар имкон қадар аниқ бўлишига ҳаракат қилиб, ҳатто баъзи ўзи бўлган шаҳарларнинг эни ва бўйини кадамлаб ўлчаб чиққан. «Сафарнома»ни мутолаа қилган китобхон кўз ўнгида ўша даврдаги ўнлаб шаҳар ва кишлоқларнинг жонли манзараси намоён бўлади. Носир Хисрав ўзи мулоқот қилган оддий ва машҳур одамлар, турли халқлар ва қабилаларнинг урф-одатлари ва турмуш тарзлари ҳақида маълумот беради. Муаллифнинг баён услуби жимжимадор иборалардан холи содда, равон ва мазмундордир. «Сафарнома» кўп жиҳатлари билан бизга ўзбек насрининг мумтоз намуналаридан бўлган «Бобурнома» асарини эслатади.

«Сафарнома» охирида Носир Хисрав, агар унга Машрик тарафга ҳам сафар қилмоқ насиб этса, яна бир «Сафарнома» ёзажагини айтади. Туркистон ва Ҳиндистонда олдин бўлганини назарга олсак, энди у Хитойга сафар қилишни режалаштирган бўлса керак. Аммо, афсуски, бу режа амалга ошмай қолган.

1994 йилда Техронда Носир Хисрав асарлари қўлёзмалари, нашрлари, таржималари ва улар юзасидан турли мамлакатларда олиб борилган тадқиқотлар библиографияси китоб ҳолида нашр этилди.¹ Унда алломанинг «Ихтиёр ал-имом ва-л-ихтиёр ал-иймон», «Бўстон ул-уқул», «Хон ул-ихвон», «Далил ул-мутаҳаййирин», «Рисола дар жавоби 99 саволи фалсафи», «Китоб андар радди мазҳаби Муҳаммад Закариё», «Кушойиш ва раҳойиш», «Лисон ул-олам» ва бошқа баъзи асарлари ҳақида ҳам маълумотлар бор. Бу ўринда шуни таъкидлаб ўтиш зарурки, Носир Хисравнинг ўз китоблари билан бирга, унга нисбат берилган асарлар ҳам кўпдир. Унинг асарлари юзасидан турли мамлакатларда ўнлаб китоб ва юзлаб мақолалар чоп этилган. «Сафарнома» асари инглиз, француз, рус, урду, араб, турк, олмон тилларига таржима қилиниб, баъзи мамлакатларда бир неча бор нашр этилган.

¹Кетобшеноси-йе Ҳаким Носир Хисрав Кубодиёний. Ба қўшише Али Мир Ансори. Техрон, 1372.

Мовароуннахр ва унга ёндош ҳудудларда Носир Хисравнинг шеърий ва насрий асарлари асрлар давомида қўлёзма нусхаларда ўкиб келинган. Уни нафақат катта шоир, балки йирик файласуф олим сифатида ҳам эътироф этишган. Умар Хайём рубоийларида Носир Хисрав фалсафий фикрларининг кучли таъсирини сезиш мумкин. Ҳазрат Абдурахмон Жомий «Баҳористон» китобида Носир Хисрав қатор мамлакатларга сафар қилиб, «Сафарнома» китоби ёзганини айтиб, «У шеър санъатида моҳир, ҳикмат илмида комил эди», дейди.¹

Бойсунқур Мирзо ва Абдурахмон Жомийларга «Сафарнома»нинг яхши таниш бўлгани, бу асар темурийлар даврида маълум ва машҳур бўлганидан далолат беради.

Ўзбекистон зиёлилари орасида Носир Хисрав ижоди, хусусан, «Сафарнома» асарига кизиқиш ўтган асрнинг 20-йилларидан бошлангани ҳақида фактлар мавжуддир. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кутубхонасида «Сафарнома»нинг «Рўшноинома» ва «Саодатнома» билан биргаликда 1922 йилда Берлинда эронлик олим Маҳмуд Ғанизода томонидан амалга оширилган нашрдан икки нусха бордир. Улардан бирига уч жойда (муқаддиманинг 1, 3 ва 25 саҳифаларида) сиёҳли қалам билан араб ёзувида «Чўлпонники, 104, 1927, Маскўф» деб ёзилган. Чўлпоншунос олимларнинг тадқиқотларига биноан, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон Москвага 1925 йил ёзида борган ва 1927 йил баҳори охирларида юртига қайтган.² Чўлпон форс мумтоз шоирлари асарларини севиб ўқигани, ҳатто, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида 1937 йил 6 апрелда бўлиб ўтган йиғинда шоир «халқ душмани» сифатида муҳокама қилинганда, бу нарса унга қўйилган катта айблардан бири бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор.³ Шулардан келиб чиқиб, Чўлпон Носир Хисрав китобини Москвадаги бирон нодир китоблар дўконидан сотиб олган, сиёҳли қаламдаги ёзув буюк адибнинг ўз дастхатидир, деб ўйлаймиз. 104 рақами эса Чўлпон Москвада қўлга ки-

¹Абдурахмон Жомий. Баҳористон. Ш. Шомухамедов таржимаси. Тошкент, 1997, 76-бет.

²Д. Куронов. Чўлпон ҳаёти ва ижодий мероси. Тошкент, 1997, 22–23-бетлар.

³О. Шарафиддинов. «Кулган бошқалардир, йиғлаган менман...» (Чўлпоннинг «Яна олдим созимни» китобига сўзбоши). Тошкент, 1991, 16–17-бетлар.

ритган китоблар ададини билдирса керак. Ушбу ноёб китоб Чўлпоннинг шахсий кутубхонасидан давлат кутубхонасига қандай ўтиб қолгани ҳақида эса ҳар хил таҳминлар қилиш мумкин, холос.

Устоз шарқшунос олим Шоислом Шомуҳамедовнинг форс-тожик адабиётига бағишланган айрим тадқиқотларида Носир Хисрав ҳаёти ва ижоди ҳақида ҳам маълумотлар берилган. 1960 йилда Тошкентда «Тафаккур мевалари» номли тўплам нашр этилди. Унда бошқа бир неча Шарқ мумтоз шоирлари қаторида Носир Хисрав шеърларидан намуналар М. Муинзода таржимасида келтирилган.¹ Табиийки, ўша даврда чоп этилган мақолаларда Носир Хисравни «дахрий шоир» қилиб кўрсатишга интилиш кучлидир.²

Асосан форс-тожик шоирлари ижодидан гулдаста сифатида тартиб берилган «Инжулар уммони» тўпламида «Саодатнома» асаридан айрим фасллар Ш. Шомуҳамедов таржимасида нашр этилган.³ Ҳамидулла Ҳасановнинг «Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар» китобидаги Носир Хисрав ҳақидаги мақолада (Тошкент, 1964, 135—145-бетлар) асосан, «Сафарнома» асари таҳлил этилган. Мақолага Носир Хисравнинг саёҳатлари харитаси илова қилинган. Ҳамиджон Ҳомидийнинг «Кўҳна Шарқ дарғалари» китобидан ўрин олган Носир Хисрав ҳақидаги «Фидоий эътиқод» мақоласида (Тошкент, 1999, 90—94-бетлар) «Сафарнома»дан кичик бир парча таржимаси келтирилган.

Носир Хисрав «Сафарнома»сидаги бевосита ҳаж зиёратига тааллуқли лавҳалар Омонулла Бўриев томонидан таржима қилиниб, муфассал изоҳлар билан алоҳида китобча ҳолида нашр этилган.⁴

«Сафарнома»нинг эътиборингизга ҳавола қилинаётган ўзбекча таржимасига асарнинг Камол Айний ва Са-

¹Тафаккур мевалари. Тўпловчилар М. Муинзода, А. Азизов. Сўзбоши муаллифи Ш. Шомуҳамедов. Тошкент, 1960, 17—22-бетлар.

²М. Болтаевнинг «Маънавият юлдузлари» тўпламидан ўрин олган «Носир Хисрав» мақоласида (Тошкент, 2001, 112—118-бетлар) аллома меросига янгича қарашлар асосида баҳо берилган.

³Инжулар уммони. Тўпловчи Ш. Шомуҳамедов. Тошкент, 1988, 150—158-бетлар.

⁴Ҳаж сафари дафтаридан (Носир Хисравнинг «Сафарнома»сидан). Форс тилидан О. Бўриев таржимаси. Масъул муҳаррир: Абдулазиз Мансур, Тошкент, 2000.

лоҳат Айний томонидан 1970 йилда Душанбада амалга оширилган нашри асос қилиб олинди. Шунинг айтиб ўтиш лозимки, тажримада айрим қисқартиришларга йўл қўйилди. Носир Хисрав Байтулмақдис (Қуддус)даги масжидлар ва бошқа баъзи иншоотларнинг ниҳоятда батафсил, узундан узоқ тавсифини келтирган. Ўзбекча таржимада ушбу фасллар ва бошқа айрим кичик парчалар тушириб қолдирилди. Бу ва йўл қўйилган бошқа нуқсонлар учун ҳурматли китобхонлардан узр сўраймиз.

Келгусида Носир Хисрав «Сафарнома»сининг муфассал изоҳлар билан таъминланган тўлиқ таржимаси ва адибнинг бошқа асарларидан ҳам намуналар ўрин олган китобни нашрга тайёрлаш ниятимиз бор.

Таржима матнига изоҳлар тузишда улкан шарқшунос олим Е. Э. Бертельс ўзи амалга оширган русча таржимага илова қилган изоҳлардан кенг фойдаландик.¹

«Сафарнома» асарини ўзбек тилига таржима қилишни менга илк бор маслаҳат берган ёзувчи Нодир Норматовга ўз миннатдорчилигимни билдираман.

Ғулом Карим,

Абу Райхон Беруний номидаги

Шарқшунослик институти илмий ходими.

¹Насир-и Хусрав. Сафар-намэ. Книга путешествия. Перевод и вступительная статья Е. Э. Бертельса. Москва-Ленинград, 1933.

САФАРНОМА

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм

Оллоҳ охиратини обод қилгур Абумуъиниддин Носир Хисрав ал-Қубодиёний ал-Марвазий шундай дейди:

Мен бир дабирпеша¹ одам бўлиб, султоннинг маъмурий ва молий ишларни бошқарувчилари жумласидан эдим. Мен девон ишларига машғул бўлиб, бир қанча муддат мобайнида ўз ишимда бир қадар тажриба орттирдим ва хизматдошларим орасида анча танилиб қолдим. Тўрт юз ўттиз еттинчи йилнинг рабиъ ул-охир ойида (милодий 1045 йил, октябрь-ноябрь) Абу Сулаймон Чағрибек Довуд ибни Мекоил ибни Салжуқ² Хуросон амири бўлганида мен девон ишлари юзасидан Марвни³ тарк этдим ва Марварруд⁴ вилоятининг Панждеҳ мавзеига келдим. Ўша куни Раъс⁵ ва Муштарий⁶ юлдузларининг қирони⁷ эди.

Айтишларича, бу кун бандасининг ҳар не ҳожати бўлса, Оллоҳ таоло уни раво қиладур. Мен бир чеккага ўтиб, икки ракат намоз ўқидим ва Оллоҳ таолодан ўзимга бойлик сўрадим.

Дўстларим ва ҳамроҳларим олдига қайтганимда, улардан бири форсий шеър ўқиётган эди. Менинг хотирамга ҳам бир шеър келиб, уни эшитгим келди. Қоғозга ёзиб, «Бу шеърни ҳам ўқигин», деб энди узатмоқчи эдимки, у айни шу шеърни ўқий бошлади. Мен бу ҳолни хайрли фол билдим ва ичимда: «Парвардигор менинг арзимни ижобат қилди», дедим.

У ердан мен Жузжононга⁸ жўнаб кетдим. Бу ерда бир ой турдим ва узлуксиз шаробхўрлик қилдим. Пайгамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам айтганлар: «Сизнинг зиёнингизга бўлса ҳам ҳақиқатни гапиринг».⁹

Бир куни кечаси туш кўрдим ва тушимда биров менга деди:

— Одамни ақлу ҳушидан жудо қилувчи шаробни яна қанча ичасан? Ҳушёр бўлганинг маъкул эди.

Мен жавоб бердим:

— Донишмандлар дунё андухларини камайтирадиган бошқа нарса ўйлаб топишгани йўқ.

— Бехудлик ва хушсизлик ҳолатида ҳузур-ҳаловат топиб бўлмайди. Одамларга беҳушлик сари йўл кўрсатадиган киши донишманд эмасдур. Аксинча ақлу хушни зиёда қиладиган нарса талабида бўлмоқ лозимдир, — деди у.

— Мен ул нарсани қандай топай? — деб сўрадим.

— Излаган топар, — деди у ва қибла тарафга ишора қилиб, бошқа ҳеч нарса демади.

Уйқудан уйғонгач, мен барчасини эсладим. Кўрган тушим менга қаттиқ таъсир қилди ва ўзимга дедим: «Тунги уйқудан-ку уйғондим, қирқ йиллик уйқудан ҳам уйғонмоғим лозим». Ўзимнинг барча афъол ва аъмолимни ўзгартирмасам, таскин тополмаслигимни англадим. Тўрт юз ўттиз еттинчи йил жумоидилохир ойининг олтинчисида пайшанба куни, порсларнинг¹⁰ Яздижардий йил ҳисоби¹¹ бўйича тўрт юз ўн тўртинчи ой даймоҳнинг ўртасида (1045 йил 20 декабрь) мен ғусл қилиб покланиб, жоме масжидига бориб намоз ўқидим ва Оллоҳ таборак ва таолодан фақат вожиб ишларга машғул бўлишим, Ҳаққ субҳонаҳу таоло амр қилганидек, ман қилинган ва ношойишта ишларни тарк этишимда мадад беришини сўраб илтижо қилдим.

У ердан мен Шибурғонга¹² жўнаб кетдим. Кечаси Борёб кишлоғида тунадим ва ундан Санглон ва Толиқон¹³ йўли билан Марваррудга келдим. Сўнгра Марвга бордим ва зиммамдаги вазифадан озод этишларини сўраб дедим: «Фақир қиблага сафар этмоққа азимат қилдим».

Ҳисобот бериб, вазифамни топширдим ва бор мол-мулкимдан баъзи энг зарур нарсаларни олиб, қолганидан воз кечдим. Шаъбон ойининг йигирма учинчисида (1046 йил 6 март) Нишопур¹⁴ сари йўлга тушдим. Марвдан Сарахсга¹⁵ бордим ва улар оралиғи ўттиз фарсангдир.¹⁶ У ердан Нишопурғача яна қирқ фарсангдир. Шаввол ойининг ўн биринчисида шанба куни (22 апрель) Нишопурга етиб келдим. Шу ой охирида чоршанба куни (29 шаввол — 10 май) кусуф ҳодисаси¹⁷ рўй берди. Замон ҳукмдори Чағрибекнинг акаси Тўғрулбек Муҳаммад¹⁸ эди. У саррожлар¹⁹ растаси ёнида мадраса курмоққа амр қилган бўлиб, шу кунларда ушбу мадрасани кураётган эдилар. Тўғрулбекнинг ўзи эса Исфаҳонни²⁰ забт этмоқ мақсадида илк бор сафарга жўнаган эди. Зулқаъда ойининг иккинчисида (12 май) мен султон му-

лозимларидан бўлмиш Хожа Муваффақ²¹ ҳамроҳлигида Нишопурдан чиқдим. Карвон йўли билан Кумисга²² етиб келдим ва шайх Боязид Бистомий²³ қаддасаллоҳи руҳаҳунинг²⁴ қабрини зиёрат қилдим.

Зулқаъда ойининг саккизинчисида жума куни Домонга²⁵ келдим. Тўрт юз ўттиз еттинчи йил зулҳижжа ойининг биринчисида (9 июнь) Обхўри ва Чошхорон орқали Симнонга²⁶ келдим. У ерда бир муддат истиқомат қилдим ва илм аҳлини изладим. Менга устод Али Нисой деган одамни кўрсатишди ва ҳузурига бордим. У ҳали ёш бўлиб, форс тилининг Дайлам²⁷ вилояти аҳолисига хос лаҳжасида гапирарди. У сочини ўстирган бўлиб, бир гуруҳ шогирдлари унинг олдида жам бўлишган эди ва баъзилари Иқлидус²⁸ китобини ўқир, бошқалари тиб ва ҳисоб фанларига машғул эдилар. Сухбат асносида Али Нисой «Мен Оллоҳ раҳмат қилгур устоз Абу Али ибн Сино ҳузурида шундоқ ўқиган эдим» ёки «Ундан шуни эшитган эдим», деб қўярди. Назаримда, ўзининг Ибн Синога шогирд бўлганини менга билдириб қўйишни фоят истаётган эди. У билан мунозарага киришганимда шундай деди:

— Ҳисоб илмини мукаммал билмайман, балки энди ўрганмоқчиман.

Униқидан кетарканман, ажабланиб, ўзимга дедим: «Агар ўзи билмаса, бошқаларга қандоқ ўргатаркин?»

Балхдан²⁹ Райгача³⁰ бўлган масофа менинг ҳисобимда уч юз эллик фарсанг чиқди. Айтишларича, Райдан Совагача³¹ ўттиз фарсанг, Совадан Ҳамадонгача³² ҳам ўттиз фарсанг, Райдан Исфаҳонгача эллик, Омулгача³³ ўттиз фарсанг экан. Рай ва Омул оралиғида Дамованд тоғи бўлиб, гумбазга ўхшаб кетади, уни шунингдек Лавасон ҳам деб атайдилар. Тоғ тепасида бир қудуқ бўлиб, ундан навшодир олишаркан. Баъзиларнинг гапига қараганда, олтингугурт ҳам олишаркан. Одамлар мол терисидан тикилган мешларга навшодир тўлатиб, пастга қараб думалатиб юборишаркан, чунки уни йўлдан кўтариб тушиб бўлмайди.

Тўрт юз ўттиз саккизинчи йил муҳаррам ойининг бешинчисида (1046 йил, 13 июл) мен Қазвин³⁴ сари юриб, Кўҳа қишлоғига етиб келдим. У ерда қаҳатчилик бўлиб, бир ман³⁵ арпа нонини икки дирҳамдан³⁶ сотишарди. Кўҳадан чиқиб тўққизинчи муҳаррамда Қазвинга етиб келдим. Бу ерда боғ-роғлар қўп бўлиб, на девор ва на тиканли тўсиқлар билан ўраб олинмаган; киришга моне-

лик қиладиган ҳеч нарса йўқ эди. Мустаҳкам кунгурадор қалъаси ва яхши бозорлари бўлган Қазвин менга кўркам шаҳар бўлиб кўринди. Фақат бу ерда сув кам бўлиб, ер ости коризларидан оқарди. Шаҳар ҳокими бир алавий³⁷ бўлиб, шаҳардаги хунарамандлар ичида этикдўзлар айниқса кўп эди.

Ўн иккинчи муҳаррамда Қазвиндан чиқиб, Бел ва Кубон орқали Харзавил қишлоғига келдим. Бизда, яъни, мен, укам ҳамда бизнинг хизматкоримиз бўлган ҳинду болада йўл учун олинган озуқа камайиб қолган эди. Укам баққолдан бирон нарса сотиб олиш учун қишлоқ ичкарисига кирди. Бирови дебди:

— Сенга нима керак? Мен баққолман.

— Сенда нимаики топилса, ҳаммаси бизга керак, чунки биз сафар қилаётган мусофирлармиз, — деб жавоб берибди укам.

— Менда ҳеч нарса йўқ, — дебди у.

Шундан кейин қаердаки бирон одам шунга ўхшаш гапни қилса, «Харзавил баққоли экан», деб қўярдим.

У ердан чиқиб, тик тушган қия йўлдан юра бошладик, уч фарсанг йўл босиб, Торум вилоятига³⁸ қарашли Барзулхайр қишлоғига келдик. Бу қишлоқ иссиқ минтақада жойлашган, анорзор ва анжирзорлар ғоят кўп бўлиб, ақсар ёввойи ҳолда ўсарди.

Ундан чиқиб, Шохруд дарёсигача келдик. Дарё соҳилидаги Хандон деган қишлоқда Дайлам маликлари авлодидан бўлган амир хазинаси учун биздан бож олишди. Дарё бу қишлоқдан ўтгач, Сафидруд номли бошқа бир дарёга бориб қуйилади. Икки дарё туташгач, Гилон³⁹ тоғининг машриқ тарафидаги водийга тушади ва Гилон вилоятидан ўтиб, Обискун денгизига⁴⁰ қуйилади. Айтишларича, Обискун денгизига бир минг тўрт юзта катта-кичик дарё сувини қуярмиш. Денгиз бир минг икки юз фарсангга чўзилган бўлиб, ўртасида аҳоли яшайдиган ороллар бор экан. Мен бу хил ҳикояларни кўп одамлардан эшитдим. Энди бу гапларни қўйиб, ўз ишимга ўтаман.

Хандондан Шамиронгача уч фарсанг бўлиб, бу оралиқ тошлоқ биёбондан иборат. Шамирон Торум вилояти шаҳарларидандир. Шаҳар чеккароғидаги метин қоя устига баланд қалъа қурилган бўлиб, уч қатор девор билан ўраб олинган. Қалъа ўртасига ер ости коризи ўтказилган, у дарёгача боради ва қалъани сув билан таъминлайди. Бу қалъада вилоят улуғларининг ўғиллари бўлган

мингга яқин киши яшайди ва улар бирон кимса бадкирдорлик ёки исёнкорлик қилмаслигини назорат қилишади. Дайлам вилоятида амирнинг қалъалари кўп бўлиб, аҳоли эмин-осуда ҳаёт кечиради; бирон одам бошқа биронинг мулкига дахл қилолмайди. Вилоят аҳли жума намозига боришганда ковушларини масжид ташқарисида ечиб қўйишади ва ҳалигача бирон одамнинг ковуши йўқолмаган. Амир битикларида унвонини қуйидагича ёздирди: «Марзбонул-Дайлам Хайли Желон Абусолиҳ мавло амир ал-мўъминин». Ўзининг исми Жестон Иброҳим экан.

Шамиронда бир яхши одам билан танишдим, асли дарбандлик бўлиб, исми Абулфазл Халифа ибни Али ал-файласуф экан. У олиҳиммат одам бўлиб, бизга анча эътибор ва лутфлар қилди. У билан баҳслашиб турардик, шу тариқа дўстлашиб ҳам қолдик. Мендан қаёққа кетаётганимни сўради:

— Қибла сафарини ният қилганман, — деб жавоб бердим унга.

— Сендан илтимосим шуки, қайтаётганингда бу шаҳарга яна бир кириб ўтгин, токи сен билан қайта кўришишга муяссар бўлай, — деди у.

Мухаррам ойининг йигирма олтисида (1046 йил 3 август) Шамирондан чиқдим ва сафар ойининг ўн тўртинчи куни Саробга⁴¹ келдим. Икки кундан сўнг Саробни тарк этдим ва Саидобод орқали йўл босиб, сафар ойининг йигирмасида Табризга⁴² етиб келдим. Бу шаҳар Озарбайжон пойтахти бўлиб, обод ва гавжум экан; эни ва бўйини одимлаб ўлчаб чиқдим: ҳар тарафи бир минг тўрт юз одим экан.

Озарбайжон вилояти подшосини хутбада қуйидагича зикр этишади: «ал-амирул ажал, сайфуддавлат ва шарафулмиллат Абумансур Ваҳсудон ибни Муҳаммад мавло амир ал-мўъминин».

Менга ҳикоя қилишларича, тўрт юз ўттиз тўртинчи йил рабиъ ул-аввал ойининг ўн еттинчисида пайшанба куни (1042 йил, 5 декабр) хуфтон намозидан кейин тунда бу шаҳарда зилзила бўлибди. Шаҳарнинг бир қисми вайрон бўлибди, баъзи маҳаллаларга эса зарар етмабди. Айтишларича, ўшанда қирқ минг одам ҳалок бўлган экан.

Табризда мен Қатрон⁴³ исмли шоир билан учрашдим. Дуруст шеърлар ёзаркан-у, форс тилини мукаммал билмас экан. Мунжиқ⁴⁴ ва Дақиқий⁴⁵ каби шоирларнинг де-

вонларини олиб келиб, менга ўқиб бериб, қийин жойларини тушунтириб беришимни илтимос қилди. Мен қийин байтларнинг маъносини айтиб бердим ва менинг барча шарҳларимни ёзиб олди. Сўнгра у менга ўз шеърларидан ўқиб берди.

Ўн тўртинчи рабиъулаввалда биз Табриздан чиқдик ва амир Ваҳсудон лашкаридан бўлган сарбозлар ҳамроҳлигида Маранд йўли орқали Хўйга келдик, ундан бир элчи билан биргаликда Баркарига бордик. Хўйдан Баркаригача ўттиз фарсангдир. Сўнгра биз Ван⁴⁶ ва Вустонга бордик. Бу шаҳар бозорида чўчка гўштини худди қўй гўштидек сотишарди. Аёллар ва эркеклар дўконлар олдида ўтириб, ҳеч тортинмасдан шаробхўрлик қилишарди. У ердан чиқиб, ўн саккизинчи жумодилаввалда Ихлотга етиб келдим. Бу шаҳар мусулмон ва арманилар чегарасида жойлашган бўлиб, ундан Баркаригача ўн тўққиз фарсангдир. Бу жой амирининг исми Насруддавла бўлиб, унинг ёши юздан ҳам ошиб кетган эди. Ўғиллари кўп экан, ҳар бирига бир вилоятни идора этмоқ учун топширибди. Ихлот шаҳрида уч хил: араб, форс ва армани тилларида сўзлашадилар. Менимча, шаҳарнинг Ихлот деб номланиши ҳам шу сабабли бўлса керак.⁴⁷ Савдо-сотикда мис тангалар муомалада экан. Унинг бир ратли⁴⁸ уч юз дирҳамга тенгдир.

Йигирманчи жумодилаввалда биз у ердан чиқдик ва йўлдаги бир работда тўхтадик. Қор бўралаб ёғар ва қаттиқ совуқ эди. Шаҳар олдидаги даштда қорли ва бўронли кунларда йўловчилар йўналишни йўқотиб қўймасликлари учун йўл бўйлаб қозиқлар қоқиб қўйилган эди. Сўнгра Битлисга келдик. Бу шаҳар тор водийда жойлашган. Биз бу ерда асал сотиб олдик, бизга сотишган нархига қараганда юз ман асал бир динар тураркан. Шу шаҳарлик бир одам ҳақида менга ҳикоя қилдилар: у бир йилда уч юз-тўрт юз меш асал тўпларкан. У ердан чиқаётиб бир қасрни кўрдик, «Қиф ун-зур», яъни, «Тўхта ва томоша қил» деб аталаркан. У ердан ўтиб, бир масжид олдига етиб келдик. Айтишларича, бу масжидни Увайс Қараний⁴⁹ қурдирган экан. Шу жойда тоғ тепасида юрган бир тўп одамларни кўрдик: улар сарв дарахтига ўхшаш бир хил дарахтларни чопишаётган эди.

— Буларни нима қиласизлар? — деб сўрадим.

— Бу дарахт танасининг бир учини ўтда ёкса, нариги учидан қатрон оқади. Биз ҳаммасини қудуққа оқизиб

тўплаймиз, сўнгра идишларга солиб, шу атрофларга элтамиз, — дейишди улар.

Ихлотдан бошлаб мен зикр қилган барча жойлар Миёфорикин⁵⁰ вилоятига қарашлидир. У ердан Арзанга келдик: кўркам ва обод, оқар сувлари, боғ-роғлари, яхши бозорлари бор шаҳар экан. Порсларнинг озармоҳида (ноябр-декабр) бу ерда икки юз ман узумни бир динордан сотишади. Бу узум «рази армонуш» деб аталаркан. У ердан биз Миёфорикингга бордик. Ихлотдан Миёфорикингача йигирма саккиз фарсанг, Балхдан эса, биз юрган йўл бўйлаб, беш юз эллик икки фарсангдир. Биз Миёфорикингга тўрт юз ўттиз саккизинчи йил жумодилаввал ойининг йигирма олтисида жума куни (1046 йил, 23 ноябр) кириб келдик. Бу пайтда дарахтлар барги хануз яшил эди. Атрофи оқ тошлардан тикланган баланд девор билан ўраб олинган, ҳар бир тошнинг оғирлиги беш юз ман атрофида эди. Ҳар эллик газ⁵¹ жойда худди шундай оқ тошлардан азим буржлар бино қилинган эди. Девор бошдан охиригача кунгурадор бўлиб, гўё уста ўз ишини ҳозиргина тугатгандек таассурот қолдирарди. Шаҳарнинг ғарб томонида улкан тош куббали катта дарвоза бўлиб, тавақалари ёғоч ишлатмасдан, яхлит темирдан қилиб ясалган. Шу жойда жоме масжиди ҳам бор, агар унинг таърифини муфассал баён этсак, ҳикоямиз жуда чўзилиб кетади. Аммо китоб муаллифи ҳар бир кўрган нарсаси ҳақида маълумот беришга интилгани сабабли, баъзи нарсаларни айтиб ўтмоқни лозим деб билади:

Масжидга тақаб қурилган таҳоратхона қирқ бўлмадан иборат. Усти очиқ бир ариқ ўтказилган бўлиб, барча бўлмаларни оқар сув билан таъминлайди, усти ёпиқ иккинчи ариқдан эса, ифлосланган сув оқиб чиқиб кетади.

Шаҳристон ташқарисидаги работда⁵² карвонсаройлар, бозорлар ва ҳаммомлар бор. У ерда бошқа бир жоме масжиди бўлиб, жума кунлари унда ҳам намоз ўқишади. Шаҳарнинг шимол томонида Муҳаддаса номли яна бир ҳисор бор. Буям шаҳар бўлиб, бозорлари, жоме масжиди ва ғўзал қилиб солинган ҳаммомлари бор.

Вилоят султонини хутбада шундай зикр қилишади: «Ал амирул-аъзам, иззул-ислом, Саъдуддин, насруддават ва шарафулмиллат Абунаср Аҳмад». У юз ёшга кирган ва хали ҳам ҳаёт экан. Бу амир Миёфорикиндан тўрт фарсанг нарида бир шаҳар бино қилган бўлиб, уни «Насрия» деб номлаган.

Миефорикиндан Омадгача тўққиз фарсангдир. Қадимги тақвим бўйича даймоҳнинг олтинчи куни Омад шаҳрига етиб келдик. Шаҳар яхлит қоя устида бунёд этилган бўлиб, бўйи икки минг кадам ва эни ҳам шунчалик. Атрофига қора тошдан девор тикланган. Деворга қўйилган тошларнинг оғирлиги юз мандан минг мангача бўлиб, уларнинг аксари бир-бирига шу қадар жипс қилиб бириктирилганки, ораларига лой сувашга ҳам ҳожат қолмаган. Деворнинг баландлиги йигирма, эни ўн аршдир. Ҳар юз газ масофада бурж қурилган бўлиб, унинг ярим доираси саксон газдир. Девор кунгуралари ҳам қора тошдан қилинган. Шаҳар ичкарасида девор тепасига чиқиш учун тошдан зинапоялар қурилган. Ҳар бурж тепасида махсус жанггоҳ бор. Шаҳристоннинг тўрт дарвозаси бўлиб, барчаси темирдан. Ёғоч ишлатилмаган. Ҳар дарвоза оламнинг бир тарафига қарата қурилган. Шарқий дарвоза Бобуддажла (Дажла дарвоза), ғарбийси Бобуррум (Рум^{52a} дарвоза), шимолий дарвоза Бобуларман (Арман дарвоза) ва жанубдаги Бобуттал (Тал⁵³ дарвоза) деб аталади. Бу деворнинг ташки томонида худди шунақа тошдан ўн газ баландликда бошқа яна бир девор қурилган. Девор ёппа кунгурадор бўлиб, кунгуралар оралиғи шунчалик кенги, бошдан-оёқ қуролланган жангчи бемалол сиғади ва бунда туриб жанг қилмоқ ўнғайдир. Ташки деворга ҳам темир дарвозалар ўрнатилган, аммо улар ички дарвозалар рўпарасида эмас. Ташки ҳисор дарвозасидан киргач, то ички ҳисор дарвозасига етгунча деворлар оралиғи бўйлаб бирмунча юриш керак. Деворлар оралиғи ўн беш газдир.

Шаҳар ўртасида метин қоятош остида булоқ бор. Бешта тегирмонни айлантиришга етадиган суви бағоят яхши бўлиб, қаёқдан оқиб келишини ҳеч ким билмайди. Шаҳарда ушбу булоқ суви билан суғориладиган дарахтзор ва боғ-роғлар кўпдир. Шаҳар ҳокими биз зикр қилиб ўтганимиз ўша Насруддавлатнинг ўғлидир. Мен оламнинг турли иқлимларида жойлашган араб, ажам⁵⁴, ҳинд ва турк мамлакатларидаги кўпдан-кўп шаҳару қалъаларни кўрдим, аммо ер юзида Омадга ўхшаган жойни учратмадим ва бирон кишининг: «Шунга ўхшаш бошқа бир шаҳарни кўрганман», деганини ҳам эшитмадим. Жоме масжиди ҳам қора тошдан бўлиб, бундан ҳам кўра соз ва мустаҳкам қилиб қуриш беимкондир. Масжид ичида икки юздан зиёд сутун ҳар бири яхлит тош бўлагидан қилин-

ган ва тепаларида тош қуббалар бор. Ундан тепада яна бошқа калтароқ устунлар тикланган. Катта қуббалар устида яна бир қатор кичикроқ қуббалар бор. Масжиднинг гумбаз шаклидаги томи ёғоч ва тош бўлаклариға ўймакорлик қилиб нақш солиб, бўяб безатилган.

Масжид ҳовлисида каттакон тош бўлиб, унинг ўртасида айлана тошҳовуз қилинган. Чуқурлиги одам бўйи ва айланаси икки газдир. Ҳовуз ўртасидаги жез қувурдан тоза сув фавворадек отилиб туради, аммо сув келадиган ва оқиб кетадиган жойни кўриб бўлмайди. Кенг таҳоратхоналар ҳам бўлиб, шундай соз қурилганки, бундан ҳам яхшироқ қилиб қурмоқ амри маҳолдир. Албатта, Омадда барча иморатлар қора тошдан, Миёфориқинда эса оқ тошдан бино этилганини ҳисобга олмасаккина.

Масжид яқинида катта калисо⁵⁵ бўлиб, у ҳам тошдан ғоят маҳобатли қилиб солинган. Калисо заминига нақшли мармар парчалари ётқизилган. Ушбу калисода, тарсолар⁵⁶ ибодат қиладиган меҳробда панжарали темир эшикни кўрдим, олдин бунга ўхшашини ҳеч кўрмаган эдим. Омаддан Ҳарронгача икки йўл бўлиб, биттасида одам яшайдиган манзил мутлақо учрамайди ва у қирқ фарсангдир. Бошқасида қишлоқ ва манзилгоҳлар кўп бўлиб, аҳолиси аксар насронийлардир. Ва бу йўл олтмиш фарсангдир.

Биз карвон билан атрофи обод йўлдан юрдик. Йўл теп-текис, аммо шу қадар тошлоқ эдики, от ва туялар туёғи ҳар қадамда тошга тегарди. Тўрт юз ўттиз саккизинчи йил жумодилохир ойининг йигирма бешинчисида, жума куни (1046 йил, 28 декабрь) Ҳарронга етиб келдик. Эски тақвим бўйича, бу кун озармоҳнинг иккинчи куни эди. Бу ернинг об-ҳавоси бу пайтда худди Наврўз пайтидаги Хуросон об-ҳавосидек эди.

У ердан жўнаб, Қурул деган шаҳарга келдик. Бир олиҳиммат зот бизни уйида меҳмон қилди. Унинг уйига кириб ўтирганимизда бир бадавий араб ҳам кирди ва менинг яқинимга ўтирди. Олтмиш ёшларда эди. «Менга Қуръон оятларидан ўргат», деди менга қараб. «Қул аъзуз биробин-нос...» деб ўргата бошладим ва у такрорлади. Ушбу суранинг сўнгги ояти «минал-жиннати ван-нас»ни айтиб бўлганимда, у: «аро-айтан-нос» ҳам дейишим керакми?» деб сўради. «Бу сурада мен айтганларимдан бошқа оят йўқ», дедим. Сўнгра у «наққо латал-хатоб»

қайси сурадан?» деб сўради. Ҳолбуки, Масад сурасида «наққо латал-ҳатоб» эмас, балки «ҳамма лат ал-ҳатоб» дейилганини у билмас эди. Ўша кечаси Нас сурасини ҳарчанд такрорлаганимга қарамай, бу олтмиш ёшли араб ёдлай олмади.

Шом вилояти таърифи

Тўрт юз ўттиз саккизинчи йил ражаб ойининг иккинчисида, шанба куни (1047 йил, 2 январь) биз Суружга келдик, шундан икки кун кейин Фурот дарёсидан кечиб ўтиб, Мунжибга бордик. Мунжиб Шом⁵⁷ шаҳарларининг биринчисидир. Эски тақвим бўйича, баҳманмоҳнинг биринчи куни бўлиб, об-ҳаво ниҳоятда яхши эди. Шаҳар ташқарисида бирон-бир иморат йўқ. У ердан биз Ҳалабга⁵⁸ кетдик. Миёфорикиндан Ҳалабгача юз фарсангдир. Ҳалабнинг ажойиб шаҳарлигига тан бердим. Баҳайбат девори бўлиб, баландлиги, назаримда, йигирма беш арш келади. Қоя устида тикланган қалъаси ҳам бор. Ҳалабни Балхга қиёсласа бўлади: ҳамма жойи обод ва иморатлар жуда зич жойлашган. Бу шаҳарда божгоҳ бўлиб, Шом, Рум, Диёрбакр,⁵⁸ Миср ва Ироқдан келтирилган моллардан бож олинади. Бу ўлкаларнинг ҳаммасидан бу ерга тожир ва савдогарлар келишади. Тўрт дарвозаси бор: Бобуляҳуд (яхудий дарвоза), Бобуллоҳ (Оллоҳ дарвозаси), Бобулжинон (Боғлар дарвозаси), Боби Антокия (Антокия дарвозаси).

У ердан жанубга қараб юрилса, йигирма фарсангдан сўнг Ҳамо⁶⁰ шаҳрига борилади, ундан нарида эса Ҳумс⁶¹ жойлашган. Ҳалабдан Дамашқгача⁶² эллик, Антокиягача эса ўн икки фарсангдир ва Тароблисгача⁶³ ҳам шунчалик. Айтишларича, Қўстантаниягача⁶⁴ икки юз фарсанг экан.

Ўн биринчи ражабда биз Ҳалабдан чиқдик, уч фарсанг масофада Жундиқунсирин деган кишлок бор экан. Бошқа куни олти фарсанг йўл юриб, Сурмия шаҳрига келдик. Бу шаҳар атрофида девор йўқ. Яна олти фарсанг юриб, тош девор билан ўраб олинган Муарратуннуъмон деган шаҳарга етдик. Шаҳар ободон ва дарвозаси тепасида бир тош лавҳа бўлиб, унга арабчадан бошқа бир ёзувда нимадир битилган эди. Бир кишидан бу ҳақда сўраганимда: «Чаёнларга қарши тилсимдир бу ёзув. Шу сабабли бу ерда ҳеч чаён бўлмайди. Агар ташқари-

дан олиб келиб қўйиб юборишса ҳам, тезда шаҳардан қочиб чиқиб кетади», деб жавоб берди у.

Шаҳар бозорлари молга лиқ тўла эди. Жоме масжиди шаҳар ўртасидаги бир баландликда жойлашган бўлиб, унга қайси бир тарафдан кирмоқчи бўлмасинлар, ўн бир поғонали зинапоядан тепага кўтарилишарди. Асосий экинлари буғдой бўлиб, мўл ҳосил олишади. Анжир, зайтун, pistaю бодом ва узумзорлар жуда кўп. Шаҳарда ёмғир ва қудуқ сувини истеъмол қилишади. Бу ерда Абул Аъло Маарий⁶⁵ исмли кўр одам бўлиб, у шаҳар ҳокими эди. У беҳисоб бойликлар эгаси экан, жуда кўп кул ва хизматкорлари бор эмиш. Шаҳар аҳли ўзларини унинг қули деб санашаркан. Аммо ўзи зоҳидона ҳаёт кечирар, оддий ва арзон либослар кийиб, уйидан чиқмай хонанишинлик қилар экан. Тирикчилик учун ҳар куни ўзига ярим ман арпа нони беришларини тайинлаган ва шундан бошқа ҳеч нарса емас экан. Эшитишимча, саройининг эшиги доимо очиқ бўлиб, шаҳарни идора этиш ишлари билан унинг ноиб ва мулозимлари шуғулланишаркан, энг мураккаб масалалар юзасидангина ҳокимнинг ўзига мурожаат этишаркан. Ҳоким бойлигини ҳеч кимдан дариг тутмас, ўзи эса кундузи рўза тутиб, тунда ибодатдан бўшамас, фоний дунё юмушларига машғул бўлмас экан. Шеър ва адаб соҳасида Абул Аъло шу қадар юксак даражага эришган эдики, Шом, Мағриб ва Ироқ адиблари ушбу асрда ҳеч ким унинг билан тенглаша олмаслигини таъкидлашарди. «Ал-фусулу ва ал-ғоёт» номли китоб битган бўлиб, унда сирли иборалар, фасих ва ажиб алфозли масалалар келтирилганким, ҳар ким ҳам уларнинг маънисини идрок этавермайди. Уни ҳатто бир гал: «Бу китобни Қуръонга муқобил сифатида битгансан», деб айблашган экан. Шаҳар ва унинг атрофларидан доимо икки юздан ортиқ одам ҳузурида жам бўлиб, адаб ва шеър хусусида ундан дарс олишади ва эшитишимча, Абул Аъло ўзи юз минг байтдан кўпроқ шеър битган экан. Бир киши ундан сўрабди:

— Худойи таборак ва таоло ҳисобсиз олий неъматларини сенга ато этмиш. Нега ундан бошқаларга бергансану, ўзинг истифода этмайсан?

— Истеъмол қила олганим қадар неъматларгина меникидир, — деб жавоб берибди у.

Мен бу шаҳарда бўлган пайтимда Абул Аъло ҳали ҳаёт эди.

Тўрт юз ўттиз саккизинчи йил ражаб ойининг бешинчисида (15 январь) биз у ердан чиқиб, Қуймотга, сўнгра Ҳамо шахрига келдик. Ҳамо Осий дарёси қирғоғида жойлашган обод ва кўркам бир шаҳардир. Дарёнинг «Осий» деб аталишига сабаб шулки, У Рум тарафга қараб оқади, яъни, Ислом мамлакатидан кофирлар ўлкаси томон кетиб, «осий» бўлади. Дарё ёқасига кўпдан-кўп чиғирлар ўрнатилган. Бу ердан сўнг йўл иккига айрилади: бири денгиз соҳилига ва Шомнинг ғарбига, иккинчиси жанубга — Дамашққа кетади. Биз денгиз тарафга кетдик. Йўлда тоғ тепасида бир булоқ кўрдик. Айтишларича, ҳар йили шаъбон ойининг ярми ўтгач, булоқдан сув оқа бошларкан, уч кундан сўнг булоқ яна қуриб, то келаси йилгача бошқа бир қатра ҳам сув келмас экан. Ҳар йили жуда кўп одам бу ерга зиёратга келишади ва Ҳақ субҳонаху таолога яқинлик исташади. Булоқ яқинида зиёратчилар учун иморат ва ҳовузлар қилинган.

У ердан ўтиб, даштга келдик. Наргислар қийғос гуллаган бўлиб, гулининг кўплигидан бутун дашт оппоқ бўлиб кўринади. Биз йўлда давом этиб, Ирка номли шаҳарга келдик, сўнгра икки фарсанг юриб денгиз соҳилига, соҳил бўйлаб жануб томонга беш фарсанг юриб, Тароблис шахрига етиб келдик. Ҳалабдан Тароблисгача биз юрган йўл бўйлаб қирқ фарсанг масофадир.

Биз бу ерга шаъбон ойининг бешинчисида, шанба куни кириб келдик. Шаҳар атрофида экинзор ва боғу бўстонлар жуда кўп. Шакарқамиш мўл бўлиб, норинж, турунж, лиму, хурмо каби мевалар ҳам бисёр эди. Айни шу кунларда шакарқамиш ширасини йиғиштириб олишадиган экан.

Тароблис шаҳрининг уч томони денгиз суви билан ўралган, чунончи денгиз мавжга кирганда, тўлқинлар шаҳар деворидан ошиб ўтади. Қуруқликка қараган томонида темир дарвозали мустаҳкам қалъа қурилган ва унинг олдида чуқур хандақ бор. Шарқ томонда кунгурадор тош девор тикланган. Девор устига тошотар манжаниқлар ўрнатилган. Аҳоли румликларнинг кемаларда шаҳарга ҳужум қилишидан хавфсирайди. Шаҳар майдони эни ва бўйига минг аршдир. Тўрт-беш, ҳатто олти табақали бинолар бор. Кўчалар ва бозорлар шунчалик кўркам ва озодаки, уларнинг ҳар бирини безатиғлик бир сарой деб ўйлаш мумкин. Эронда кўрганим барча турли емиш ва мевалар бу ерда ҳам бўлиб, фарқи шунда эдики, бу ерда юз баробар кўп эди.

Шаҳар ўртасида улкан, улугвор, мустаҳкам ва гўзал қилиб солинган жоме масжиди бор. Масжид ҳовлисидаги гумбаз тагига мармар ҳовуз қилинган бўлиб, унга бешта қувурдан сув оқиб туради, аҳоли истеъмол учун олганидан ортгани ер тагидан денгизга оқиб кетади. Ай-тишларича, шаҳарнинг йигирма минг аҳолиси бор экан. Атрофда ҳам қишлоқ ва манзилгоҳлар жуда кўп. Бу ерда қоғоз тайёрлашади. Самарқанд қоғозига ўхшаш, ҳатто ундан яхшироқдир. Бу шаҳар Миср султонига қарашлидир. Бунинг сабабини шундай изоҳлайдилар: бир замонлар Рум кофирлари лашкари бу шаҳарга ҳужум қилганида Миср мусулмонлари уларга қарши жанг қилиб, тор-мор келтиришган ва шаҳар Миср султонига тобе-ликни ихтиёр қилган. Миср султони шаҳардан хирож олади ва бу ерда султон саркардалари бошчилигидаги бир қисм лашкар шаҳарни душмандан қўриқлаш учун туради. Бу шаҳарда божгоҳ бўлиб, Рум, Фарангистон,⁶⁶ Андалус⁶⁷ ва Мағрибдан келадиган кемалар султон хази-наси учун ушр тўлайди. Бу пул қўшин таъминоти учун сарфланади. Султоннинг кемалари бўлиб, уларда Рум, Суқлия⁶⁸ ва Мағрибга бориб тижорат қилишади. Шаҳар аҳолиси аксаран шиадир ва бу ўлканинг барча шаҳарла-ридаги гўзал масжидларни шиалар бунёд этишган.

Бундан ташқари, улар ҳар жойларда работга ўхша-ган уйлар қуришган, аммо бу уйларда ҳеч ким яшамай-ди ва уларни «машҳад»⁶⁹ деб аташади. Тароблис шаҳри ташқарисида икки-учта машҳаддан бошқа уй йўқ.

Бу шаҳардан чиқиб, яна денгиз соҳили бўйлаб жануб тарафга юрдик. Бир фарсанг масофада Қаламун номли бир ҳисорни кўрдим, ичида булоқ бор эди. Ундан чи-қиб, Таробарзан шаҳрига етдик ва Тароблисдан бу ерга-ча беш фарсангдир. У ердан Жубал шаҳрига бордик. Шаҳар учбурчак шаклида бўлиб, бир бурчаги денгизга тир-калган, теvaraги баланд ва мустаҳкам девор билан ўраб олинган. Атрофда хурмо ва бошқа жануб дарахтлари жуда кўп. Қўлида икки дона янги узилган қизил ва оқ атиргулни ушлаб турган бир болани кўрдим, ҳолбуки бу пайт эски тақвим бўйича исфандармуз (феврал) ойи эди.

У ердан Байрут⁷⁰ шаҳрига бордик. Тошдан тикланган бир тоқини кўрдим, баландлиги чамамда эллик газ бўлиб, остидан йўл ўтарди. Тоқининг ён томонлари ҳар бири-нинг оғирлиги минг мандан зиёдроқ оқ тош бўлаклари-дан қурилган. Унинг устига йигирма газ баландликда

ғишт терилган ва энг тепада мармар сутунлар ўрнатилган бўлиб, ҳар бирининг баландлиги саккиз газ ва йўғонлиги шунчаликки, икки кишининг кучоғига зўрға сигади. Сутунлар лой ва ганч ишлатилмасдан, Ҳақат тошларни бириктириб қурилган қуббаларни қўтариб туради. Қуббаларга ишлатилган тошларнинг ўлчами җамамда бўйига саккиз ва энига тўрт арш бўлиб, оғирлиги етти минг ман атрофида эди. Ҳар бир тош бўлағи ўймакорлик ва наққошлик ила шу қадар безатилганки, бунга ўхшаши ёғоч иморатларда ҳам кам қўрилади. Яқин атрофларда шу токидан бошқа бирон бино сақланиб қолмаган эди. «Бу қандай жой?» деб одамлардан сўраганимда, менга: «Эшитишимизча, бу тоқи Фиръавн боғининг дарвозаси бўлган ва жуда қадимийдир», деб жавоб беришди.

Бу жойдағи чўл юзаси мармар билан безатилган айлана, тўрт қиррали, олти қиррали ва саккиз қиррали сутунлар ва сутун парчалари билан қопланган. Тоши шу қадар қаттиқки, темир унга кор қилмайди. Аммо яқин атрофда тош олиб келиш мумкин бўлган тоғлар йўқ. Яна бир хил тош сунъий равишда тайёрланганга ўхшайди, унга ҳам бошқа тошлар каби темир кор қилмасди. Шом мамлакатаида мен беш юз мингдан ортиқ сутун ва сутун парчаларини кўрдимки, бирон тирик жон булар ўзи нима ва қадардан келтирилганини менга айтиб беролмади.

Ундан сўнг биз денгиз ёқасидағи Сайдо⁷¹ шаҳрига бордик. Экинзорларида шакарқамиш кўп экан. Шаҳар баланд ва мустаҳкам тош девор билан ўраб олинган ва уч дарвозаси бор. Жоме масжиди жуда гўзал ва бенуқсон қилиб қурилган. Масжид ичкарасига мунаққаш бўйралар солинган. Бозор ҳам шу қадар озода ва ораста эдики, буни кўриб, мен: «Ё султоннинг келиши кутилмоқда, ё бошқа бирон хушхабар муносабати билан шаҳарни безатишган», деган хаёлга бордим. Аниғини билиш учун савол берганимда: «Шаҳарда бу ҳол одат тусига кирган», дейишди. Боғу бўстонлари шу қадар кўркем эдики, буларни бирон подшоҳ қунт ва ҳавас билан бунёд эттирган ва ичида кўшқлар қурдирган, деб ўйламоқ мумкин эди. Аксар дарахтлар шигил мева қилган эди.

У ердан чиқиб, беш фарсанг юриб, Сур⁷² шаҳрига келдик. Бу шаҳар денгиз соҳилидағи бир қоя устида бунёд этилган эди. Шаҳристоннинг қуруқликка қараган томони юз газдан ортиқ бўлмай, бошқа жойларини ден-

гиз суви ўраб олган эди. Қалъа девори йўнилган тошлардан қурилган ва сув кирмаслиги учун ёриқларга қир сувалибди. Шаҳар майдони чамамда эни ва бўйига минг кадамдан эди. Беш ва олти қаватли бинолар, фавворалар жуда кўп. Бозорлари яхши ва турли-туман неъматлар ила обод. Шомнинг соҳилбўйи шаҳарлари ичида Сур шаҳри бойлиги ва хилма-хил молларнинг сероблиги билан машҳурдир. Аҳолиси аксар шиалардир. Сунна мазҳабидаги бир кози бўлиб, уни Абу Уқайл ўғли деб аташар, хушрўй ва бой одам эди. Шаҳар дарвозаси яқинида бир машҳад қуришган, бу ерда бўйра ва гиламлар, олтин ва кумушдан ясалган қандил ва шамдонлар кўп эди. Шаҳар баландликда жойлашган бўлиб, сув тоғдан келарди. Шаҳар ташқарисида осма қувур қурилган ва сув шу қувурдан ичкарига оқиб киради. Тоғнинг шаҳарга қараган томонида бир дара бўлиб, ундан ўтиб машрик сари қараб юрилса, ўн саккиз фарсангдан сўнг Дамашқ шаҳри келади.

У ердан чиқиб етти фарсанг юргач, Акка шаҳристониغا етиб келдик. Битикларда уни «Мадинатул Акка» деб ёзадилар. Шаҳар баландликда бино қилинган бўлиб, бир қисми қияликда, қолган қисми текис ерда жойлашган. Бутун соҳил бўйлаб баландликлар бўлмаган жойда шаҳар бино қилинмайди, чунки денгиз сувининг тошишидан ва кирғоққа келиб уриладиган тўлқинлардан хавфсирашади. Шаҳар ўртасида жойлашган жоме масжиди бошқа бинолардан балодроқ бўлиб, сутунлари мраммандир. Ташқарида, қиблага нисбатан ўнг томонда пайғамбар Солиҳ алайҳиссаломнинг қабри бор. Масжид ҳовлисининг бир қисмига тош ётқизилган, бошқа жойига кўкат экилган. Айтишларича, Одам алайҳиссалом шу жойга экин эккан экан. Шаҳарнинг майдонини ўлчаб чиқдим: узунлиги икки минг ва эни беш юз арш экан. Шаҳар девори жуда мустаҳкам бўлиб, ғарб ва жануб томонда денгизга тақалиб турибди. Бандаргоҳ ҳам жануб томонда жойлашган. Соҳилбўйи шаҳарларининг кўпларида бандаргоҳ бор ва булар кемаларни қўриқлаш учун қурилган. Бандаргоҳни отхонага ўхшатса бўлади: орқа девори шаҳристонга тиралиб, икки ён девори денгизга ичкарилаб кирган. Эллик газ масофадаги кириш жойида девор йўқ, аммо ён деворлардан бир-бирига қараб занжирлар тортилган. Биронта кемани бандаргоҳга киритмоқчи бўлсалар, занжирларни бўшатадилар ва улар сувга

чўккач, кема сузиб ўтади. Сўнгра яна занжирларни тарағ қилиб тортишади ва бегоналар кемаларни ўғирлаб кетолмайди.

Шарқий дарвозанинг сўл томонида бир булок бор. Ундан сув олиб чиқиш учун зинадан йигирма олти поғона пастга тушиш керак. Булоқни Айнулбақар деб аташади. Айтишларича, уни биринчи бор Одам алайҳиссалом топиб, сигирини шу ерда суғорган экан. Шу сабабли ҳам уни Айнулбақар (Сигирбулок) деб аташади.

Агар Акка шахристонидан машриқ сари юрилса, тоғ тепасида анбиёлар машҳадлари бор. Бу жой Рамлага кетадиган йўл чеккасидадир. Менда ушбу табаррук мазорларни зиёрат қилиш истаги туғилди. Аккаликлар мени огоҳлантиришди: «Бу йўл бўйида бир тўп муфсид одамлар уя қуришган, агар бирон мусофирни кўришса, унга ҳужум қилиб, бор-будини тортиб олишади».

Мен нарсаларимни Акка масжидида қолдириб, шарқий дарвоза орқали шаҳардан чиқдим. Тўрт юз ўттиз саккизинчи йил шаъбон ойининг йигирма учинчисида, шанба куни (1047 йил, феврал) шаҳарга асос солган киши — Акка қабрини зиёрат қилдим: у улуг ва солиҳ одам бўлган. Йўл биладиган ҳамроҳим бўлмаганидан нима қилишга ҳайрон бўлиб турганимда, Оллоҳ таолонинг инояти билан худди шу куни озарбайжонлик бир форс билан учрашдим. У олдин ҳам табаррук мазорларни зиёрат қилган бўлиб, энди иккинчи марта айтиш ниятида йўлга чиққан экан. Мен икки ракат намоз ўқидим ва эзгу ниятимни амалга оширишимга мусоада этгани учун Худойи таборак ва таолога шукроналар айтиб, саждалар қилдим. Барват номли қишлоққа келиб, Уяш ва Шамъун қабрларини зиёрат қилдим. У ердан Домун номли кичкина бир ғорга бориб, яна бир қабрни зиёрат қилдим, айтишларича, бу Зулкифл алайҳиссалом қабри экан. Сўнгра Аъбилин қишлоғига бориб, Худ алайҳиссалом қабрини зиёрат қилдим. Унинг сағанаси ёнида харгут дарахти ўсарди. Шу яқинда жойлашган Узайр алайҳиссалом қабрини ҳам зиёрат қилдим. Сўнгра жануб томонга йўл олиб, Ҳозира қишлоғига етиб келдим. Қишлоқнинг ғарб томонида бир дара бўлиб, унда қоя остидан чиқадиған тоза сувли булок бор. Булок рўбарўсидаги қоя устида масжид бино қилинган бўлиб, унинг девор ва томи тошдан қурилган икки хонаси бор. Эшиги шу қадар кичикки, одам зўрға сиғади. Бу ерда икки қабр ёнма-ён

жойлашган: бири Шуайб алайҳиссаломники ва иккинчиси унинг Мусо алайҳиссаломга хотин бўлган қизиникидир. Қишлоқ аҳли масжид ва мазорни авайлаб ва озода сақлаб, шам ёкиб туришади ва ҳоказо.

У ердан мен Арбил қишлоғига бордим. Қишлоқнинг қибла тарафида тоғ бўлиб, унда мазор бор ва бу мазордаги тўрт қабр Ёқуб алайҳиссалом фарзандлари ва Юсуф алайҳиссалом акалариникидир. Ундан нари юриб, бир тепаликни кўрдим, пастида бир ғор бўлиб, унда Мусо алайҳиссалом онасининг қабри жойлашган. Бу мазорни зиёрат қилгач, яна нари юриб, бир дарага келдим, унинг охирида кичикроқ бир қўл кўринди. Бу қўл бўйида Табария шаҳри жойлашган. Қўлнинг узунлиги тахминан олти фарсанг, эни уч фарсанг, суви ниҳоятда ширин. Шаҳар қўлнинг ғарб томонида ва барча ҳаммом сувлари ва бошқа ифлос сувлар қўлга оқиб тушади. Бу шаҳар ва қўл қирғоғидаги қишлоқлар аҳолиси шу қўл сувини ичишади. Эшитишимча, бир замонлар бир амир келиб, ифлос сувларнинг йўлини боғлаб, қўлга оқизмасликни буюрибди. Аммо қўл суви булғаниб, ичишга яроқсиз ҳолга келибди. Ноилож яна ҳамма ифлос сувларнинг йўлини очиб юборишни буюрибди, шундан кейин қўл суви яна ширин бўлибди. Шаҳарнинг мустаҳкам девори қўл ёқасидан бошланиб, унинг гирди ўраб олинган, фақат қўлга қараган томонида девор йўқ. Қўлнинг туби тошлоқ; жуда кўп бинолар сув ичидадир. Сув ичидан мрамор сутунлар тиклаб, устига миноралар қуришган. Бу қўлда балик жуда кўп экан. Шаҳар ўртасида жоме масжиди бўлиб, унинг олдида булоқ бор. Булоқ тепасида ҳаммом қуришган. Суви шунчалик иссиқки, совуқ сув чапиштирмасдан баданга қуйиб бўлмайди. Бу ҳаммомни Сулаймон ибни Довуд алайҳимуссалом қурдирган ва фақир ҳам ушбу ҳаммомда чўмилдим. Табария шаҳрининг ғарбида яна бир масжид бўлиб, уни «Ёсуман масжиди» деб аташаркан. Биноси гўзал қилиб солиган. Масжид ўртасида майдонча бўлиб, унга меҳроблар ўрнатилган ва атрофига ёсуман дарахтлари ўтказилган; масжид номи шундан олинган. Масжиднинг шарқ томонида равоқ бўлиб, унда Ошаъ алайҳиссалом қабри бор. Бани Исроил қавми томонидан ўлдирилган етмиш пайғамбар қабри ҳам шу ердадир.

Табария шаҳридан жанубда Лут қўли жойлашган ва унинг суви шўрдир. Бу қўл ёқасида бир пайтлар Лут

қалъаси бўлган экан, аммо ҳозирда ундан асар ҳам қолмаган. Бир одамдан шундай деб эшитдим. «Шўр сувли Лут кўлида бир хил модда бор: у қора рангли бўлиб, кўл сатҳидан ажралиб чиқиб, сигир шаклини олади. У тошга ўхшайди-ю, лекин қаттиқ эмас. Одамлар бу моддани кўлдан олиб чиқиб, парчалашади ва шаҳар ва вилоятларга элтишади. Агар бу модданинг бир парчаси дарахт тагига қўйилса, бу дарахтга ҳеч қурт тушмайди, илдизига ҳам қурт-қумурсқа зиён етказа олмайди, хуллас, дарахтзор ер ости ҳашаротлари хавфидан эмин бўлади».

Бу маълумот учун жавобгарлик айтувчининг гарданидадир. У яна бу моддани атторлар ҳам сотиб олишини айтди. Гиёҳдан тайёрланган дориларда нақра деган қурт пайдо бўлса, уни шу модда даф қиларкан.

Табария шаҳрида бўйра тўқиб, ундан жойнамоз қилишади. Бу ерда уни беш динордан сотишади. Фарб тарафда бир тоғ жойлашган, ундаги бир метин қояга яхудий хаги ёзилган. Бу лавҳа битилганида сайёралар ҳамал буржида бўлган.

Шаҳар ташқарисида, кибла тарафда Абу Ҳурайрининг⁷³ (р.а.) қабри бор. Лекин бирон одам бу мазорни зиёрат қилолмайди. Чунки, ўша жой одамлари шиалар бўлиб, зиёратга бораётган одамга болалар кичқириб ёпирилишади ва тош отишади. Шу сабабли менга ҳам зиёрат муяссар бўлмади.

Бу мавзеъдаги мазорларни зиёрат қилиб қайтаётганимда Кафаркана деган қишлоқда бўлдим. Қишлоқ жанубида бир тепалик бўлиб, унда мустаҳкам дарвозали гўзал бир савмаа⁷⁴ қурилган.

Юнус алайҳиссалом қабри шу ердадир. Савмаа дарвозаси ёнида ширин сувли қудуқ бор. Бу жойни зиёрат қилгач, Аккага йўл олдим. Бу ердан Аккагача тўрт фарсангдир. Аккада бир кун бўлдим ва сўнгра яна сафаримизни давом эттирдик.

Биз Ҳайфо⁷⁵ деган қишлоққа бордик. Бу қишлоққа кела-келгунча йўлда қум кўп эди. Бунақа қумни Эронда заргарлар ишлатишади ва уни «мекки қуми» деб аташади. Ҳайфо қишлоғи денгиз соҳилида жойлашган бўлиб, хурмозор ва дарахтзорлар бисёрдир. Қишлоқда кема ясовчи усталар яшаркан. Денгизда сузадиган кемаларни бу ерда «жуди» дейишади.

Биз у ердан чиқиб, бир фарсанг нарида жойлашган Кунайса қишлоғига келдик. Бу ерда йўл денгиздан узоқ-

лашиб, машрик томондаги тоққа қараб кетади. Йўл тош-
лоқ даштдан ўтади, у ерларни «Тимсоҳлар водийси» деб
аташаркан. Икки фарсангдан сўнг йўл яна денгиз бўйига
чиқади. Биз бу ерда денгиз ҳайвонларининг жуда кўп
устухонларини кўрдик. Бу ҳайвонот қолдиқлари тупроқ
ва лойга қўшилиб, доимий тўлқинлар таъсирида тошга
ўхшаб қолган эди.

Сўнгра Қайсария шаҳрига бордик. Аккадан Қайса-
риягача етти фарсангдир. Оқар сувлар, хурмозорлар,
норинж ва турунж дарахтларига бой, кўркам шаҳар экан.
Темир дарвозалари, мустаҳкам девори бор. Жоме мас-
жиди чиройли қилиб қурилган. Масжид ҳовлисида тур-
ган ҳолда денгиз манзарасини томоша қилиб лаззатла-
ниш мумкин. Бу ерда бир мармар хум бўлиб, хитой
чиннисидек нозик қилиб ишланган ва унга юз ман сув
сигади.

Шаъбон ойининг охирида, шанба куни биз у ердан
жўнаб кетдик. Қарийб бир фарсанг «мекки қуми» усти-
дан юрдик, сўнгра яна анжирзор ва зайтунзорларни
кўрдик. Йўл гоҳ дашт, гоҳ тоғ ёнбағридан ўтарди. Бир
неча фарсанг йўл босиб, Кафарсалом деган шаҳарга етиб
келдик. Бу шаҳардан Рамлагача уч фарсанг бўлиб, йўл
атрофи дарахтзордир.

Рамазон ойи бошида якшанба куни Рамлага етиб кел-
дик. Қайсариядан бу ергача саккиз фарсангдир. Шаҳар
катта, дарвозаси баланд ва мустаҳкам, деворлари тошдан
қурилган экан. Шаҳардан денгиз соҳилигача уч фар-
санг. Аҳоли ёмғир сувини истеъмол қилади. Ҳар бир
ҳовлида ҳовуз бўлиб, унга ёмғир сувини тўплаб, захира
қилиб қўйишади. Жоме масжиди ҳовлисида ҳам катта
ҳовузлар бор. Улар сувга тўлганида, хоҳлаган одам сув
олиши мумкин. Масжид майдони уч юзга икки юз кадам
экан. Супасида ёзув бўлиб, унда тўрт юз йигирма бе-
шинчи йил, ўн бешинчи муҳаррамда (1033 йил, 11 де-
кабр) бу ерда кучли зилзила бўлиб, кўп бинолар вайрон
бўлгани-ю, аммо одамларга зиён-заҳмат етмагани қайд
этилган.

Бу шаҳарда мармар жуда кўп экан. Саройлар ва
кўпчилик одамларнинг уйлари мармар билан зийнатлан-
ган ва унга нақшлар чизилган. Мармарни тишсиз арра
билан кесадилар ва бунда мекки қумини ишлатишади.
Бу ерда мармарнинг хилма-хил турини — ола-була, яшил,
қизил, қора, оқ ва ҳар хил ранглиларини кўрдим.

Бир нав анжири бўлиб, бундан яхшироғи ҳеч қаерда бўлмайди ва уни барча атроф шаҳарларга элтишади. Рамла шаҳрини Шом вилоятида ва мағрибда «Фаластин» деб аташади. Учинчи рамазонда биз Рамладан чиқиб, Хотун қишлоғига, ундан эса Қариятулинаб қишлоғига бордик. Йўлда пасту баланд ерларда ёввойи ҳолда судоб⁷⁶ ўсиб ётарди. Қишлоқда бир қоя остида ширин сувли булоқни кўрдик, ёнида иморатлар қуриб, охурлар қилишган эди. У ердан чиқиб, тепаликка ўрлай бошладик. Назаримда, тоғдан ошиб, нариги тарафга тушсак, шаҳар кўринадигандек эди. Аммо биз бир оз тепалаганимиздан кейин кўз олдимизда баъзи жойлари қумлоқ, қолгани тошлоқ улкан водий пайдо бўлди. Тоғ тепасида Байтулмақдис⁷⁷ шаҳри жойлашган. Соҳилдаги Тароблисдан Байтулмақдисгача эллик олти фарсанг, Балхдан бу ергача эса саккиз юз етмиш олти фарсангдир.

Байтулмақдис таърифи

Тўрт юз ўттиз саккизинчи йил рамазон ойининг бешинчи куни (1046 йил, 16 март) биз Байтулмақдисга кириб келдик. Уйдан чиққанимиздан бери бир шамсий йил ўтган, биз мудом сафарда бўлиб, бирон жойда дурустроқ ором ҳам олмаган эдик. Бу ерликлар ва Шом аҳолиси Байтулмақдисни «Қудс» деб аташади. Агар вилоят аҳлидан кимки ҳажга боролмаса, ўша мавсумда Қудсга бориб мақом тутади ва, одат қилинганидек, Қурбон байрамини ўтказади. Баъзи йиллари зулҳижжа ойининг бошларида бу ерга йигирма мингдан ортиқ одам йиғилади. Одамлар болаларини ҳам олиб келиб, шу ерда суннат қилишади. Рум диёри ва бошқа ўлкалардан бу ердаги калисо ва куништ⁷⁸ зиёрати учун кўплаб тарсо ва жуҳудлар келишади. Катта калисонинг таърифини кейинроқ ўз жойида келтирамиз.

Байтулмақдис чеккаси ва атрофлари тоғликдир. Бор ерлари экинзор, зайтунзор, анжирзор ва ҳоказолардан иборат. Сув йўқ, аммо ноз-неъматлар мўл-кўл ва арзондир. Шундай одамлар борки, махсус қудуқларни эллик мандан зиёдроқ зайтун мойига тўлатишади; улар бу мойни оламнинг турли жойларига элтишади. Айтишларича, Шом заминида ҳеч қаҳатчилик бўлмаган. Сўзи шоёни бовар бўлган одамлардан шуни эшитдимки, бир улуг зот Пайғамбар алайҳиссалоту вас-саломни тушида кўриб,

дебди: «Ё Расулullo: турмушимизни фаровон қилгин!»
Пайғамбар алайҳиссалом унга жавоб тариқасида дебди-
лар: «Шомнинг нону зайтунига мен кафил бўлурман».

Энди Байтулмақдис шахрининг таърифини баён қила-
ман. Шаҳар тоғ тепасида жойлашган. Ёмғир сувини
ҳисобга олмаса, бошқа сув йўқ. Атроф қишлоқларда бу-
лоқ ва жилғалар бор-у, шаҳарда учрамайди. Тошлоқ
ерда бино бўлган бу катта шаҳар, биз бўлган пайтимизда
йигирма минг эркак аҳолига эга эди. Яхши бозорлари,
ғўзал биолари бор. Бутун шаҳар заминига юзаси сил-
лиқ тош бўлаклари ётқизилган. Қаердаки тоғлик ёки
баландлик бўлса, тошни ўйиб текислаганлар, шу сабабли
ёмғир ёққанида кўчалар покиза ювилади. Шаҳарда ҳунар-
мандлар жуда кўп ва уларнинг ҳар гуруҳи ўзининг ало-
ҳида растасига эга. Жоме масжиди шарқ тарафда. Ша-
ҳарнинг шарқий девори айни пайтда масжид девори ҳам-
дир. Масжид орқасига ўтсангиз, Соҳира номли кенг ва
текис дашт кўринади ва қиёмат жойи шу ер бўлади,
дейишади. Шу сабабли оламнинг турли бурчакларидан
бу ерга минглаб одамлар келиб мақом тутишади. Шу
шаҳарда вафот этиб, Ҳақ субҳонаху ва таоло иродаси
билан қиёмат куни етганида миодгоҳда ҳозир бўлишни
орзу қилишади.

Худойим, ўша куни бандаларингга шафқат қил! Улар-
ни афв этгин, омин, ё Роббал-оламийн.

Дашт чеккасида улкан мақбара бўлиб, унда кўплаб
азиз-авлиёлар дафн этилган. Одамлар бу ерда намоз
ўқиб, Оллоҳга илтижо этишади ва Ҳақ субҳонаху таоло
уларнинг ҳожатларни раво қилади.

Худойим, илтижоларимизни қабул эт! Гуноҳ ва кам-
чиликларимизни ўз раҳматинг юзасидан кечиргин, меҳ-
рибон Парвардигор!

Масжид билан Соҳира дашти ўртасида жуда чуқур
бир водий бор. Хандаққа ўхшаган бу водийда қадимги
замонларда қурилган улкан иморатлар бўлиб, бир уй
тепасида яхлит тошни ўйиб ясалган гумбазни кўрдим.
Уни жойидан қандай қўзғатиб кўтарганларини тасаввур
қилмоқнинг ўзи мушкул. Овозаларга қараганда, бу уй
Фиръавннинг уйи ва водий жаҳаннам водийси экан. «Бу
мавзеъга бунақа номни ким қўйган?» деб сўраганимда,
менга: «Бир пайтлар халифа Умар ибн Хаттоб⁷⁹ розий-
аллоҳу анҳу Соҳира даштида лашкаргоҳ қурган ва водий
томонга назар ташлаб: «Бу жаҳаннам водийсидир, де-

ган», деб жавоб беришди. Авом халқ яна шундай дейди: «Агар кимки бу водий адоғига борса, дўзахда ётганлар овозини эшитади, чунки дўзахдагилар фарёди бу ерга етиб келади». Мен ўша жойга бориб кўрдим, лекин ҳеч нарса эшитмадим.

Агар шаҳардан жанубга томон ярим фарсанг юриб, нишабликдан пастга тушилса, катта тош тагида Айни Салвоп деган булоқ бор. Булоқ ёнида иморатлар кўп, унинг суви қишлоққа оқиб боради ва бу ерда ҳам иморатлар қуриб, боғу бўстонлар барпо этишган. Айтишларича, кимки бу сувга боши ва танини ювса, турли дардлар ва сурункали касалликлардан халос бўларкан. Бу чашма учун вақфлар ажратилган. Байтулмақдисда яхши бир шифохона бўлиб, унинг жуда кўп вақфлари бор. Шифохонада одамларга дори ва малҳамлар беришади ҳамда вақф ҳисобидан мояна оладиган табиблар бор.

Шарқий девор жанубда бурчак ҳосил қилган жойда (қибла ҳам жануб тарафда), шимолий девор қаршисида ерости масжиди жойлашган. Унга зинадан тушилади. Майдони йигирмага ўн беш газ, томи тошдан ва сутунлари мрамар. Исо алайҳиссаломнинг бешиги шу ерда сақланади. Бешик тошдан ясалган бўлиб, шу қадар каттаки, одамлар устига чиқиб намоз ўқишади. Фақир ҳам унда намоз ўқидим. Уни ерга пайвандлаб қўйишган, шу сабабли тебранмайди. Бу ўша Исо (а.с.) болалигида ётган ва одамлар билан сўзлашган бешикдир. Бешик бу масжидга меҳроб ўрнида қўйилган. Масжиднинг шарқ томонида Биби Марям меҳроби, унга яқинроқда Закариё алайҳиссалом меҳроби бор. Бу меҳробларга Закариё ва Марям ҳақидаги Қуръон оятлари битилган. Айтишларича, Исо алайҳиссалом ушбу масжидда туғилган. Сутунлардан бирида, гўёки кимдир уни ушлагандек, икки бармоқ изи бор. Айтишларича, Марям тўлғоқ тутганда шу сутунни чангаллаган экан. Бу масжид «Исо алайҳиссалом бешиги» номи билан машҳурдир. Шифтига жуда кўп жез ва нуқрадан ясалган қандиллар осифлиқ ва ҳар кеча ёниб туради.

Байтулмақдисдан сўнг мен Иброҳим Халил ар-Раҳмон алайҳиссаловоту вассалом мазорини зиёрат қилишга азм этдим. Тўрт юз ўттиз саккизинчи йил зулқаъда ойи бошида, чоршанба куни (1047 йил 29 апрел) мен у ерга жўнадим. Байтулмақдисдан ушбу машҳад жойлашган ергача олти фарсангдир. Йўл жанубга қараб кетади ва боғ-

роғларга бурканган қишлоқлардан ўтади. Кўп сув талаб этмайдиган узум ва зайтун, ёввойи ҳолда ўсиб ётган сумоқнинг⁸⁰ охири кўринмасди. Шаҳардан икки фарсанг масофада Чаҳордех қишлоғи жойлашган. Булоқ бўлгани учун боғу бўстонлар кўп. Гўзаллиги учун бу мавзеъни «Фародис» деб ҳам аташади.

Байтулмақдисдан бир фарсанг масофада тарсолар жуда азиз тутадиган бир жой бор. Бу ерда бир гуруҳ мужовирлар⁸¹ бўлиб, зиёратчилар ҳам жуда кўп келишади. Мавзеъ «Байтуллаҳм» деб аталади. Тарсолар бу ерда қурбонлик қилишади ва Румдан ҳам жуда кўп одам келади. Байтулмақдисни тарк этган куним мен ўша ерда тунадим.

Халил салавотуллоҳу алайҳ машҳадининг таърифи

Шом ва Байтулмақдис аҳолиси бу машҳадни «Халил» деб аташади ва қишлоқ номини айтишмайди. Қишлоқнинг асл номи «Матлун» ва у бошқа кўплаб қишлоқлар қатори ушбу машҳаднинг вақфидир. Қоя остида кам сувли булоқ бор. Унинг ёнидан ариқ қазилиб, қишлоққа яқинлаштирилган. Булоқ суви исроф бўлмасдан, қишлоқ аҳолиси ва зиёратчилар эҳтиёжи учун етсин, деб қишлоқ чеккасида сув тўпланадиган усти ёпиқ ҳовуз қилинган. Машҳад қишлоқнинг жануби-шарқий чеккасидадир. У йўнилган тошдан тикланган тўрт девордан иборат. Узунлиги саксон, эни қирқ, баландлиги йигирма аршдир. Тепада деворнинг қалинлиги икки аршдир. Иморат ичида чиройли меҳроблар бор. Мақсурада икки гўр бўлиб, бошлари қибла тарафдадир. Ҳар иккала гўрга тарошланган тошлар териб, одам бўйидан юқори қилишган. Ўнг томондагиси Исҳоқ ибн Иброҳим алайҳимуссалом ва униси унинг хотини қабридир. Қабрлар оралиги ўн аршдир. Бу машҳад замини ва деворларига қимматбаҳо гиламлар ва ипакдан ҳам чиройли мағрибий бўйралар тўшалган ва осилган. Мен бу ерда Миср султони саркардаси тортиқ қилган тўқима жойнамозни кўрдим. Айтишларича, бу жойнамозни Мисрда ўттиз мағрибий олтин динарга харид қилишибди; шу миқдордаги рум ипагининг баҳоси бунча бўлмасди. Бунга ўхшаш жойнамозни мен ҳеч қаерда кўрмаганман. Мақсурадан чиққан жойда — машҳад ўртасида қиблага қараган икки уй бор. Ўнг томондагисида Иброҳим Халил салавотуллоҳи алайҳ

нинг қабри жойлашган. Бу уй катта бўлиб, ичида яна бошқа бир уй бор, аммо унинг ичига кириб бўлмайди. Унинг тўрт деразаси бўлиб, зиёратчилар уй атрофида айланиб, қабрга деразалардан қарашади. Уйнинг замини ва деворларига ипак гиламлар қопланган. Тош қабр уч газ баландликда бўлиб, тепасига кўплаб кумуш қандил ва шамдонлар осибди. Қиблага нисбатан чап тарафдаги бошқа уйда Иброҳим алайҳиссаломнинг аёли Соранинг қабри бор. Икки уй ўртасида даҳлизга ўхшаган йўлак бўлиб, ҳар иккала уй эшиги шу тарафга қараган. Бу ерда ҳам қандилу шамдонлар кўпдир. Бу икки уйдан ўтгач, бир-бирига яқин жойлашган яна икки гўр бор. Ўнг томондагиси Ёқуб алайҳиссалом, сўлдагиси унинг аёли қабридир. Улардан нарида Иброҳим алайҳиссаломнинг меҳмонхонаси бўлган уй. Шундай қилиб, бу машҳаддан олтига қабр жой олган.

Тўрт девор ташқарисида нишаблик бўлиб, унда Юсуф ибни Ёқуб алайҳимуссалом қабри бор. Тош қабр устига чиройли гумбаз қилишибди. Юсуф гумбази ва машҳад ўртасида катта қабристон бўлиб, жуда кўп жойлардан марҳумларни келтириб, бу ерда дафн қилишади. Машҳаддаги мақсура томида бу ерга келувчи меҳмонлар учун ҳужралар қурилган. Машҳаднинг вақфи жуда кўп: қатор қишлоқлар, Байтулмақдисдаги кўпгина экинзор ерлар унга қарашлидир. Бу ерда буғдой кам ва кўпроқ арпа экишади. Зайтун ҳам кўп бўлади. Меҳмон, мусофир ва зиёратчиларни нон ва зайтун билан сийлашади. Бу ерда ҳачир ва ҳўкиз қўшилган тегирмонлар кўп бўлиб, ҳар куни ун қилишади. Чўрилар ҳар куни нон ёпишади ва ҳар бир ноннинг оғирлиги бир мандир. Мусофир келса, унга кунига битта нон ва зайтун ёғида пиширилган бир коса ясмиқ беришади. Шунингдек, майиз ҳам беришади. Бу одат халилуррахмон алайҳиссалом замонасидан то шу кунларгача бир қоида бўлиб қолган. Баъзи кунлари бу ерга беш юздан ортиқ одам келади ва ҳаммалари учун ушбу зиёфат ҳозирланади.

Айтишларича, олдин машҳадга эшик қилинмаган ва ичкарига кирмасдан, ташқаридаги айвонда туриб зиёрат қилишган. Маҳди⁸² Миср тахтига чиққанида, эшик қилишни буюрган ва иморатлар қурдириб, уларга асбоб-анжомлар қўйдириб, гиламлар тўшаттирган. Машҳад эшиги шимолий девор ўртасидадир. Ердан тўрт газ баландликда бўлиб, икки томонига тош зинапоялар қилин-

ган: бир томондан кўтарилиб, иккинчи томондан тушилади. Кириш жойида кичик темир эшик ўрнатилган.

Шундан сўнг мен Байтулмақдисга қайтдим ва у ердан пиёда Ҳижоз^{82a} сафарига чиққан бир гуруҳ одамларга ҳамроҳ бўлдим. Йўлбошловчимиз Абубакр Ҳамадоний деган киши пиёда тез юрадиган, чаққон ва зийрак одам эди. Тўрт юз ўттиз саккизинчи йил зулқаъда ойининг ўртасида (1047 йил, май) Байтулмақдисдан чиқдик ва уч кундан сўнг Аръаз деган жойга келдик. Бу ерда оқар сув ва дарахтзорлар кўп эди. Сўнгра Водиъил Қурро деган бошқа бир манзилга бордик. Йўлдаги яна бир манзилдан сўнг ўн кун йўл босиб, Маккага етиб бордик. Бу йил ҳеч қаердан қарвон келмагани сабабли озуқа тақчил эди. Мен Бобун Набий⁸³ алайҳиссалом қаршисидаги атторлар маҳалласида турдим. Душанба куни Арафотга⁸⁴ бордик. Халқ бадавийлар босқин ясашидан қаттиқ хавфсирарди. Арафотдан яна Байтулмақдис томон қайтдим. Тўрт юз ўттизинчи қамарий йилнинг бешинчи муҳаррамида (1047 йил, июл) мен Қудсга етиб келдим. Макка ва ҳаж қилганим тўғрисида ҳозир сўзлаб ўтирмайман. Чунки, охириги марта ҳажга борганимни сўнгроқ батафсил баён қиламан.

Байтулмақдисда тарсоларнинг Байъатулқўмома деган калисоси бўлиб, уни жуда азиз тутишади. Ҳар йили Румдан жуда кўп халқ зиёратга келади. Ҳатто Рум маликининг ўзи биров таниб қолмаслиги учун бу ерга яширинча келган. Ўша Рум қайсари келган йили Миср ази-зи ал-Ҳоким биамруллоҳ бўлган. Ҳоким Рум қайсарининг келганидан воқиф бўлгач, ўзининг бир жиловдори-ни Байтулмақдисга жўнатиб, шундай топшириқ берган: «Байтулмақдис ибодатхонасидаги зиёратчилар орасида бир одам бўлиб, унинг кийимлари ва қиёфасини сенга уқтираман. Сен бориб унга: «Мени Ҳоким сенинг хузурингга узатди», дегин ва менинг ушбу сўзларимни етказ: «Эй Рум қайсари! Сен яна, Ҳоким менинг келганимдан беҳабар, деб ўйламагин. Аммо хотиржам бўл, сенга бирон ёмонлик қилмайман».

Ўша Ҳокимнинг ўзи ушбу калисони талаб вайрон қилишни буюрган. У бир неча йил хароб ҳолда ётган. Сўнгра қайсар элчилар орқали беҳисоб совға-саломлар узатиб, сулҳ истади ва калисони қайта тиклаш учун ижозат сўради. Шундан сўнг уни қайта қурдилар. Калисо биноси катта бўлиб, саккиз минг одам унга сиғади. У

тасвир ва нақшлар чизилган мрамлардан жуда зийнатли қилиб қурилган. Ичкараси Рум ипаги билан безалиб, деворларга тасвирлар чизилган ва зару тилла кўп ишлатилган. Исо алайҳиссаломнинг эшак миниб турган сурати бир неча жойга ишланган. Бошқа анбиёлар: Иброҳим, Исмоил, Исҳоқ, Ёқуб алайҳимуссалом ва унинг фарзандлари суратлари ҳам бор. Суратларга сандал мойи суриб, гарду ғубор қўнмаслиги учун ҳар бир сурат андозасида юпка ойна ясашиб, улар юзасига қоплашган. Ойна шу қадар шаффофки, суратлар ҳеч хиралашмаган. Ходимлар ҳар куни ойналарни тозалашади. Ва яна бир қанча суратлар борки, уларнинг ҳам таърифини келтирсак, ҳикоямиз жуда чўзилиб кетади. Бу калисодаги суратлардан бири икки қисмдан иборат бўлиб, унда жаннат ва дўзах манзараси тасвирланган. Бир қисмида жаннат ва унга алоқадор нарсалар, иккинчи қисмида дўзах ва унга тааллуқли нарсалар тасвири бор. Хуллас, бу калисо шундай жойки, унга ўхшаши бўлмаса керак. Калисода руҳоний ва роҳиблар жуда кўп бўлиб, улар Инжил ўқишади ва кечаю кундуз ибодат қилишади.

Танис шаҳри таърифи

Байтулмақдисдан сўнг мен денгиз йўли орқали кемада Мисрга етиб олиб, у ердан яна Маккага бормоқчи бўлдим. Аммо денгизда қарши шамол эсар, кемалар сузмоғи душвор эди. Шунда мен қуруқликдаги йўлдан юрдим ва Рамладан ўтиб, Асқулон⁸⁵ деган шаҳарга келдим. Яхши бозори ва чиройли масжиди бор эди. Қадимий бир тоқини кўрдим, ўтмишдаги ибодатхона қолдиғи экан. Тошдан қурилган бу тоқи шу қадар улканки, агар биров уни йикитмоққа қасд қилса, бу иш учун ғоят катта сарфхаражат қилмоғи муқаррар эди. У ердан чиққач, мен йўл бўйлаб кўплаб қишлоқ ва шаҳарларни кўрдим, лекин ҳикоямиз чўзилиб кетмаслиги учун уларнинг таърифини бу ерда келтирмадим. Тайва деб аталувчи бир жойга келдим ва бу ер Танисга борадиган кемалар учун бандар экан. Кемага тушиб. Танисга жўнадим. Танис оролда жойлашган чиройли шаҳардир. Қуруқликдан шунчалик узоқдаки, ҳатто шаҳардаги уйлар тоmidан ҳам соҳил кўринмайди. Шаҳар гавжум, яхши бозорлари ва иккита масжиди бор. Менинг ҳисобимда шаҳарда ўн мингга яқин дўкон бўлиб, шундан юзтаси атторлик дўкони

эди. Ёзда бозорларда куртава (курт) сотишади. Шаҳар иссиқ минтақада жойлашгани учун турли касалликлар кўп учрайди. Салла, аёллар либоси учун қасаб (рангин мато) тўқишади. Рангин қасаб Танисдан бошқа ҳеч жойда тўқилмайди. Дамиётда оқ рангли қасаб тўқишади. Султонга қарашли корхоналарда тўқилган матоларни ҳеч кимга сотишмайди ва ҳадя ҳам қилишмайди. Эшитишимча, Форс малики ўзига бир кийимлик мато сотиб олиш учун йигирма минг динор билан Танисга одамларини узатибди. Улар бир неча йилни бу ерда ўтказиб ҳам мато сотиб олишолмабди.

Бу ерда махсус кийимликлар тўқийдиган моҳир тўқувчилар бор. Эшитишимча, Миср султони ўзига салла тўқиган тўқувчига беш юз мағриби олтин динор беришни буюрибди. Мен бу саллани кўрдим ва, айтишларича, унинг баҳоси тўрт минг мағриби динор экан.

Танис шаҳрида буқаламун деган мато тўқишади ва бутун оламда бунга ўхшаши бошқа ҳеч ерда йўқ. Бу заррин мато бўлиб, куннинг ҳар вақтида рангини ўзгартириб жилоланади. Бу матони Танисдан мағриб ва машрикқа элтишади. Эшитишимча, Рум қайсари Миср султонига вакил узатиб, Рум вилоятларидаги юзта шаҳарни олиб, эвазига Танисни унга беришини сўрабди. Миср султони бунга рози бўлмабди. Рум қайсарининг бу таклифдан кўзда тутган мақсади қасаб ва буқаламун тўқиладиган шаҳарни қўлга киритиб олиш эди.

Нил суви кўпайганда дарё суви Танис атрофидаги шўр денгиз сувини нари ҳайдайди ва шаҳардан ўн фарсанг масофагача денгиз суви чучуклашади. Пайтдан фойдаланиб қолиш учун орол ва шаҳарда улкан ва мустаҳкам ер ости сув омборлари бунёд этилган. Аҳоли уларни «масонеъ» деб атайди. Нил суви кўпайиб, шўр ва тахир сувни бу атрофдан суриб чиқаргач, сув омборларини тўлдиришади. Бу иш қуйидагича амалга оширилади: сув йўлини очишади ва денгиз суви ҳавзалар ва сув омборларига оқиб киради. Шаҳарнинг бор суви ана шу Нил суви кўпайганда тўлдириб олинадиган сув омборларидандир. То келаси йилгача шу сувни истеъмол қилишади. Кимки ошиқча сув ғамлаб олган бўлса, бошқаларга сотади. Вақф сув омборлари ҳам бўлиб, ғарибу ғурабларни таъминлайди. Танис шаҳрининг эллик минг эркак аҳолиси бор ва шаҳар атрофида доимо савдогарлар ва султонга қарашли мингдан ортиқ кема боғловлик туради.

Бу шаҳарда ҳаёт кечириш учун зарур нарсалар бўлмагани учун ҳамма нарса олиб келиниши шарт. Бу ер орол бўлганидан борди-келди фақат кемалар орқали қилинади. Фаранг ёки Румдан оролга ҳужум қилишлари эҳтимоли бўлиб, эҳтиёт юзасидан бу ерда доимий равишда яхши қуролланган бутун бир лашкар туради.

Айтишларича, Миср султони ҳазинасига бу ердан ҳар куни бир минг мағрибий динор тушаркан. Бу маблағ муайян бир кунда берилади. Шаҳар аҳолиси солиқни тайинланган кунда солиқ йиғувчи кишига беришади, у эса ҳазинага олиб бориб топширади. Ҳеч ким тўлашдан бош тортмайди ёки бировдан зўрлик билан ҳам олишмайди. Султон учун тўкиладиган қасаб ва буқаламун баҳоси ҳазинадан тўла берилади. Шу сабабли одамлар султон учун иштиёқ билан ишлашади. Бошқа вилоятлардагига ўхшаб ҳунармандлар девон ва султон томонидан қаттиқ сиқув қилинмайди. Султон учун махсус тайёрланадиган туя ва от ёпинчиқлари ҳам буқаламундан қилинади. Озиқ-овқат ва меваларни Миср қишлоқларидан келтиришади. Бу ерда темир асбоблар, чунончи қайчи, пичоқ ва ҳоказо ҳам ясашади. Мисрга олиб борилган бир қайчини кўрдим: унга беш мағрибий динор сўрашарди. Шунақа қайчи эдики, михини суғурса, очилар, қайта киритганда, кесар эди. Йилнинг маълум пайтида бу ерлик аёллар қуёнчиқ касалига ўхшаш бир касаллик билан оғришади. Икки-уч бор нола қилиб, яна ҳушларига келишади. Хуросонда «аёллари мушукка ўхшаб миёвлайдиган орол» ҳақида эшитган эдим. Бу гаплар ва менинг айтганларим ўртасида боғлиқлик бўлса керак.

Танисдан Қустантаниягача кема йигирма кунда боради. Биз Миср томонга равон бўлдик. Денгизнинг Нил дарёси қуйиладиган соҳилига яқинлашгач, кемамиз дарё бўйлаб кўтарила бошлади. Нил денгизга яқинлашганда шохобчаларга бўлиниб, турли жойда қуйилади. Биз кемада сузиб кирган шохобча «Румаш» деб аталарди. Яна сузиб, Солиҳия деган шаҳарга келдик. Ноз-неъмат ва озиқ-овқат мўл-кўл бўлган бир жой экан. Бу ерда кўплаб кемалар қуришади ва ҳар бирига икки юз харвор мол юклашади. Мисрга мол элтган кемалар баққоллик дўконлари олдиғача боради. Чунки, кўчалар ғоят гавжум бўлганидан шаҳар эҳтиёжи учун зарур озукани туя ва отларда ташиш қийин. Биз Солиҳияда кемадан тушдик ва шу кечаси ушбу шаҳарда бўлдик. Тўрт юз ўттиз тўққизинчи

йил сафар ойининг еттисида, якшанба куни, эски так-
вим бўйича эса шахривар ойида (1047 йил, 4 август) биз
Қоҳирага кириб келдик.

Миср мамлакати таърифи

Нил суви жануби-ғарб тарафдан оқиб келади ва Миср-
дан ўтиб, Рум денгизига қуйилади. Нил дарёси суви кў-
пайганда Термиз ёнидаги Жайхунга икки баробар кела-
ди. Унинг суви Мисрга Нуба вилоятидан⁸⁶ оқиб келади.
Нуба вилояти тоғлиқлардан иборат, текислик бошланган
жойдан Миср вилоятидир. Нил суви дастлаб етиб кела-
диган шаҳар чегарадаги Ассувондир⁸⁷. Унгача уч юз
фарсанг масофа бор. Дарё бўйида кета-кетгунча шаҳару
кишлоқлар жойлашган, ушбу вилоятни «Саидулаъло»
деб аташади.

Кемалар то Ассувонгача қатнайди, ундан нарига ўтол-
майди, чунки сув тор даралардан чиқиб, жуда тез оқади.
Ундан юқорида, жануб тарафда Нуба вилояти бўлиб, у
жойнинг ўз подшоҳи бор. Одамлари қора танли, насро-
ний динидадирлар. Савдогарлар у мамлакатга ойна, та-
роқ ва маржон элтишади ва у ердан қуллар келтириша-
ди. Мисрда қуллар ё нубалик, ё румлик бўлади, Нуба-
дан келтирилган буғдой ва тарикни кўрдим, униси ҳам,
буниси ҳам қора тусда эди.

Айтишларича, Нил дарёси бошланадиган жойни ҳеч
қачон аниқ билишолмаган. Эшитишимча, Миср султони
у ерга махсус одамлар жўнатган, улар Нил қирғоғи
бўйлаб роса бир йил юриб текшириш ўтказишган, лекин
ҳақиқий ҳолни тўла аниқлаш ҳеч кимга муяссар бўлма-
ган. «Нил дарёси жанубдаги Жабалулқамар⁸⁸ деган тоғ-
дан бошланади», дейиш билан чекланишган. Қуёш сара-
тон буржига кирганда Нил суви кўпая бошлайди ва қиш
фаслидаги сатҳига нисбатан йигирма арш кўтарилади.
Сув тадрижий равишда кунба-кун кўпайиб боради. Миср
шаҳрида⁸⁹ сувнинг кўпайиш суръатини аниқлайдиган ас-
боблар қурилган ва махсус белгилар қўйилган. Минг
динор маош оладиган махсус амалдор бўлиб, у сувнинг
қай даража кўпайишини кузатиб боради. Сув кўпайишга
бошлаганда у шаҳарга жарчилар узатади ва улар аҳоли-
га маълум қилишади: «Бугун Оллоҳ субхонаҳу ва таоло
Нил сувини мана бунча миқдорда кўпайтирди». Дарё
суви ҳар куни бир қаричдан ошиқроқ кўпаяди ва бир

газ кўтарилганда ҳамма ёққа хушхабарлар тарқалиб, шодланишади. Бу ҳол сув то ўн саккиз арш кўтарилгунча давом этади ва ўн саккиз арш етарли ҳисобланади. Яъни, ҳар вақт сув бундан кам бўлганида, «тошқин яхши бўлмади», деб садақалар беришади ва назр-ниёзлар қилишади. Одамлар андуҳга ботиб, ғам чекишади. Сув бу миқдордан ошганда шодлигу хурсандчилик қилишади. Агар сув ўн саккиз аршга кўтарилмаса, султон раиятга солиқ солмайди.

Нилдан ҳар томонга қарата кўпдан-кўп анҳорлар қазилган. Анҳорлар бўйидан катта-кичик ариқлар бошланиб, дарё сувини қишлоқ ва вилоятларга элтади. Ариқлар бўйига чигирлар ўрнатилган, уларнинг сон-саногини йўқ. Миср вилоятидаги барча қишлоқлар баландлик ва дўнгликларда жойлашган. Чунки, Нил тошганда бутун вилоят сув тагида қолади ва қишлоқлар сувга фарқ бўлмаслиги учун уларни тепаликларда қуришган. Бу пайтда қишлоқдан қишлоққа қайиқларда боришади. Миср вилоятининг у чеккасидан бу чеккасигача Нил бўйлаб тупроқ кўтарма қилинган ва тошқин вақтида одамлар унинг устидан юришади. Ушбу иншоотни таъминлаб туриш учун ишончли бир амалдорга ҳар йили султон хазинасидан ўн минг мағриби динор ажратилади.

Вилоят аҳолиси ерлари сув тагида қоладиган тўрт ой муддатга етадиган барча зарур нарсаларни ғамлаб олишади. Қишлоқларда одамлар тўрт ойга етадиган нон ёпиб, моғорламаслиги учун қотириб қўйишади.

Дарё тошқини қуйидагича бўлади: биринчи кундан бошлаб то қирқинчи кунгача сув муттасил кўпаяди. Ўн саккиз арш кўтарилгач, яна қирқ кун барқарор туради: на кўпаяди ва на камаяди. Сўнгра яна тадрижий равишда камая бошлайди ва боз қирқ кундан кейин қиш фаслидаги сатҳига бориб қолади. Сув камайишга бошлаганда одамлар изма-из боришади ва қаердаки ер қуриса, ўзлари хоҳлаган экинни экишади. Ёзги ва қишки экинлар барчаси сувдан бўшаган ерга экилади ва бошқа суғоришга эҳтиёж йўқ.

Миср шаҳри Нил ва денгиз ўртасида жойлашган. Нил жанубдан келади ва шимол тарафга оқиб, денгизга бориб қуйилади. Мисрдан Искандариягача⁹⁰ ўттиз фарсанг деб ҳисоблашади. Искандария ҳам Рум денгизи⁹¹ ва ҳам Нил дарёси соҳилида жойлашган. Ва у ердан кемаларда Мисрга жуда кўп мева келтиришади. Искандария-

да маёқ бўлиб, мен кўрганимда бус-бутун эди. Маёқ тепасига ёндирувчи ойна ўрнатилган. Агар Истанбулдан келган рум кемалари унинг таъсири доирасига етса, ойнадан кемага ўт тушиб ёниб кетади. Румликлар бундан қутулиш учун ғоят жидди-жаҳд қилдилар, турли ҳийла-лар ўйлаб топдилар ва ниҳоят одам жўнатиб, бу ойнани синдирдилар. Ҳоким биамруллоҳ⁹² Миср султони бўлганида бир одам унинг олдига келиб, агар ижозат берса, ойнани созлаб, аввалги ҳолига келтиришини айтган. «Эндиликда бунга ҳожат йўқ, — дебди Ҳоким, — румликлар бизга ҳар йили зар ва мол узатишади, лашкаримиз уларнинг сарҳадига кирса ҳам, қаршилиқ қилишмайди, хуллас, вазият аъло даражада».

Искандарияда ёмғир сувини истеъмол қилишади. Шаҳар атрофидаги биёбонда мен олдин таърифлаганимга ўхшаш тош сутунлар сочилиб ётибди.

Денгизнинг бу қирғоғи Қайрувонгача чўзилган. Мисрдан Қайрувонгача бир юз эллик фарсангдир. Қайрувон вилоятининг энг йирик шаҳари Силжимоса бўлиб, у денгиздан тўрт фарсанг масофада жойлашган. Водийда қурилган мустаҳкам кўрғонли катта шаҳардир. Унинг ёнида Маҳдия жойлашган. Бу шаҳарга амир ал-мўъминин Хусайн ибни Али розийаллоҳу таоло анҳумонинг фарзандларидан бири бўлмиш Маҳди Мағриб ва Андалусни фатҳ қилганида асос солган. Ушбу даврда Қайрувон Миср султони қўл остида эди. У ерда қор ёғади-ю, лекин узоқ турмайди. Андалусдан бошлаб денгиз соҳили ўнг тарафга — шимолга қараб бурилади. Миср ва Андалус ораси минг фарсанг бўлиб, бу ораликдаги барча вилоятлар мусулмонободдир. Андалус тоғликлардан иборат катта вилоят. Бу ерда қор ёғади ва сув музлайди. Одамлари оқ танли ва малласоч бўлиб, кўзлари худди сақлоблар (славянлар)никидек мушукнинг кўзига ўхшайди. Андалус Рум денгизининг чеккасида, шунинг учун у ерликларга денгиз шарқ тарафдир. Агар Андалусдан ўнг қўл томонга — шимолга қараб муттасил денгиз соҳили бўйлаб юрилса, Румга борилади. Андалусдан Румга кўп боришади. Хохлаганлар Қустантанияга кемада боришлари мумкин. Ишончли одамлардан эшитишимча, денгизнинг айланаси тўрт минг фарсанг экан.

Денгиздаги ороллардан бири Сақаллия бўлиб, Мисрдан чиққан кема унга йигирма кунда етади. Ундан бошқа яна кўплаб ороллар бор. Айтишларича, Сақаллия

оролининг майдони саксонга саксон фарсанг бўлиб, у Миср султонига қарашлидир. Ҳар йили бу ерга кема келиб, ўлпонни Мисрга олиб боради. Бу ердан таърифи оламга машҳур бир хил нафис мато олиб боришади ва унинг баҳоси Мисрда ўн мағриби динор туради.

Мисрдан машриқ сари юрилса, Қулзум денгизига⁹³ борилади. Денгиз соҳилида Қулзум шаҳри⁹⁴ жойлашган, Мисрдан унгача ўттиз фарсангдир. Бу денгиз окёну-нинг бир шохобчаси бўлиб, Адан⁹⁵ ёнида қуруқликка ёриб кириб, шимолга қараб кетган. Қулзумга етганида, у саёзлашиб тугайди. Айтишларича, бу қўлтиқнинг эни икки юз фарсанг экан. Бу қўлтиқ ва Миср оралиғи сув ва ўсимликдан холи бўлган тоғу тош ва биёбондан иборат. Кимки Мисрдан Маккага боришни истаса, машриқ тарафга қараб юради. Қулзумга етганида, унинг олдида икки йўл пайдо бўлади: бири қуруқликдаги, иккинчиси эса сув йўлидир. Қуруқлик бўйлаб Маккага ўн беш кунда етиб олиш мумкин. Йўл мудом биёбондан ўтиб, узунлиги уч юз фарсангдир. Мисрдан келган карвонлар кўпроқ шу йўлдан юришади. Агар денгиз йўли бўйлаб юрилса, йигирма кунда Жорга етиб борилади. Жор Ҳижознинг денгиз бўйидаги кичик шаҳарчасидир. Жордан то Расул соллаллоҳу алайҳи васаллам шаҳри Мадинагача уч кунлик йўлдир. Мадинадан Маккага эса юз фарсанг масофадир. Агар кимки Жордан ўтиб, яна денгиз бўйлаб юрса, Яман⁹⁶ соҳилига, ундан Адан соҳилларига боради. Агар ундан ҳам нарига қараб юраверса, Ҳиндистонга, шунингдек, то Хитойгача етиб бориши мумкин. Агар Адандан жанубга қараб юриб, мағриб томон бурилиб, йўлда давом этса, Зангибар ва Ҳабашистонга⁹⁷ борилади. Буларнинг шарҳи ўз жойида айтилгусидир.

Агар Мисрдан жанубга қараб юриб, Нубадан ўтилса, Масомуда вилоятига борилади. Ерлари унумдор бир ўлка бўлиб, чорва моллари жуда кўпдир. Одамлари қора танли, суяклари йирик ва таналари бақувват бўлади.

Миср лашкарида бу қабилага мансуб аскарлар кўп, улар хунук ва баҳайбатдирлар: уларни «масомуда» деб аташади. Улар асосан шамшир ва найзалар билан пиёда жанг қилишади, бошқа қуроолларни ишлатишолмайдди.

Шом тарафдан Мисрга келганда йўлдаги дастлабки йирик шаҳар Қоҳира бўлиб, Миср ундан жанубда жойлашган. Уни «Қоҳирайи Муиззийа» деб аташади. Сабаби шундаки, амир ал-мўъминин Хусайн ибни Али салаватуллоҳи алайҳи авлодларидан бири бўлмиш Ал-Муиззиддиналлоҳ⁹⁸ Мағриб заминини то Андалусгача забт этгач, Миср сари лашкар жўнатибди. Лашкар Нил дарёсидан кечиб ўтмоғи лозим бўлган-у, бунга журъат қилишолмаган. Биринчидан, дарё ғоят катта бўлса, иккинчидан, унда тимсоҳлар кўп, сувга тушган жонзотни дарё тубига тортиб кетади. Айтишларича, Миср шаҳри яқинидаги йўлда бир тилсим ўрнатилган ва шаҳардан бир ёй ўқи масофада сувга кирган одамлар ёки ҳайвонларга бирон заҳмат етмайди. Ал-Муиззиддиналлоҳ лашкарини жўнатганда, улар ҳозирги Қоҳира шаҳри жойлашган ерга келишибди. Амир фармон берибди: «Дарёга етганингизда бир қора ит сиздан олдин сувдан сузиб ўта бошлайди, ҳеч қўрқмасдан унинг изидан кечиб ўтаверинг». Лашкарда ўттиз минг отлиқ аскар бор экан. Чиндан ҳам қора ит лашкардан олдин сувга тушиб суза бошлабди, аскарлар унинг изидан бориб, дарёдан кечиб ўтишибди. Бирон жонзотга заҳмат етмабди. Бундан олдин Нил дарёсидан отлиқлар кечиб ўтгани маълум эмасдир.

Бу воқеа уч юз олтмиш учинчи йил (973 йил) бўлган эди. Султон ўзи денгиз орқали кемада келибди. Султон ва аъёнлари тушган кемалар Қоҳира яқинига келгач, уларни юкдан бўшатиб, кераксиз матоҳдек сувдан судраб чиқариб ташлашибди. Ушбу қисса муаллифи ўша кемаларни кўрди: еттита кема бўлиб, ҳар бирининг узунлиги бир юз эллик, эни олтмиш арш ва бу ерда турганига саксон йилдан ошибди. Ушбу ҳикоят ровийси ўша ерда бўлганида тўрт юз қирқ биринчи йил (1046 йил) эди.

Ал-Муиззиддиналлоҳ Мисрга келганида бу юртни Бағдод халифаси саркардаси идора этарди. У Муизнинг олдига келиб, унга итоат этибди. Муиз ҳозирги Қоҳира жойлашган ерга лашкаргоҳ қурибди. Бу жой куч билан ишғол этилгани учун лашкаргоҳ «Қоҳира» деб аталибди.

Муиз аскарларига Миср шаҳрига кириш ва одамларнинг уйига жойлашишни тақиқлабди. Миср даштида саройлар ва бошқа иморатлар қуришни буюрибди. Шун-

дай бир шаҳар бунёд этилганки, унга ўхшаши кам топилади. Менинг ҳисобимда Қоҳира шаҳридаги султонга қарашли дўконлар йигирма мингдан кам эмас эди. Жуда кўп дўконларни ойига ўн мағриби динор ҳақ эвазига ижарага беришади, энг арзони ҳам икки динордан кам эмас. Карвонсарой, ҳаммом ва бошқа иморатларнинг саноғига етиб бўлмайди. Ҳаммаси султон мулкидир. Чунки, бирон одам ўзи курганидан бошқа иморатга эгалик қилолмайди. Эшитишимча, Қоҳира ва Мисрда султонга қарашли саккиз минг ҳовли бўлиб, уларни ижарага беришади. Истаган одам ҳовлини ижарага олиб, яна ўзи хоҳлаган пайтда қайта топширади.

Султон қасри Қоҳира шаҳри ўртасида бўлиб, унинг барча тарафи очиқ ва унга ҳеч қандай иморат туташмаган. Муҳандислар унинг майдонини ўлчашганда Миёфориқин шаҳристони майдонига баробарлиги маълум бўлди. Чор тарафи яланглик бўлган қасрни тунда мингта побон: беш юз отлиқ ва беш юз пиёда аскар қўриқлайди. Номозшомдан бошлаб довул қоқиб, ноғора чалишади ва тонг отгунча қаср атрофини айланишади. Агар шаҳар ташқарисидан қаралса, иморатларнинг кўплиги ва маҳобатлилигидан султон қасри тоққа ўхшаб кўринади. Аммо шаҳар ичкарисида ҳеч кўриб бўлмайди, чунки қаср девори жуда баланд. Айтишларича, бу қасрда ўн икки минг ёлланма хизматкор бор; хотинлар ва канизаклар қанчалигини ким ҳам билсин? Фақат қасрда ўттиз минг одам истиқомат қилишини айтишади. Қасрда ўн иккита кўшк жойлашган. Ҳарамнинг ер устида қурилган ўнта дарвозаси бор. Ер ости дарвозаларидан бошқа шу ўн дарвозанинг номланиши қуйидагичадир:

Бобуззаҳаб (Олтин дарвоза), Бобулбаҳр (Денгиз дарвозаси), Бобуссариж (Чўл дарвозаси), Бобуззаҳума (Гўзал дарвоза), Бобуссалом (Тинчлик дарвозаси), Бобуззабаржад (Забаржад дарвоза), Бобулғийд (Ҳайит дарвозаси), Бобулфутуҳ (Фатҳлар дарвозаси), Бобуззалокқа (Ботқоқлик дарвозаси), Бобуссурйа (Тунги дарвоза).

Ер остидан ҳам дарвоза бўлиб, султон ундан отда чиқа олади. Шаҳар ташқарисида ҳам бир қаср қурилган, ер ости йўли ўшанга олиб боради. Лаҳм шифтини ғоят мустаҳкам қилганлар. Кўшк девори йўнилган тошдан шу қадар силлиқ қилиб қурилганки, гўё яхлит бир бўлак тошни тарашлаб ясаганга ўхшайди. Қаср ичкари-сида миноралар, серҳашам айвонлар, аркони давлат учун

қабулхоналар бор. Хизматкорлар занжилар ва румликлардир. Вазир зухд, сидқ, илм ва ақл жиҳатидан бошқалардан чанд даража устун одамдир. Бу ерда Ҳоким султонлик қилган даврда шароб ичиш ҳеч қачон расм бўлмаган. Хотинлар уйидан ташқари чиқишмаган. Шароб тайёрламасинлар, деб эҳтиёт юзасидан узумни майиз қилиш ҳам тақиқланган. Ҳеч ким май ичишга журъат қилолмаган. Фуқоъ⁹⁹ ҳам ичишмаган, чунки маст қиладиган ичимлик ҳисобланиб, ман қилинган.

Қоҳира шаҳрининг бешта дарвозаси бор: Бобуннаср (Зафар дарвозаси), Бобулфутух (Фатҳлар дарвозаси), Бобулқантара (Кўприк дарвозаси), Бобуззавайла (Кўнботар дарвозаси), Бобулхалиж (Анҳор дарвозаси). Шаҳар атрофида девор йўқ, лекин бинолар шу қадар баландки, девордан афзал ва мустаҳкамроқдир. Ҳар сарой ва кўшк бир ҳисордир. Кўплаб бинолар беш ва олти қаватлидир.

Нил сувини ичишади ва уни мешкобчилар туяларда ташишади. Нилга яқин қудуқларнинг суви яхши-ю, ундан узоқлашган сари шўрлиги ортиб боради. Айтишларича, Миср ва Қоҳирада мешкобчилар сув ташийдиган эллик мингдан ортиқ туя бор экан. Сувни жез кўза ва кичик мешларга солиб елкаларида ташийдиган мешкобчилар эса туялар ўтолмайдиган тор кўчаларга элтишади.

Шаҳарда саройлар оралиғида боғ ва дарахтзорлар бўлиб, уларни қудуқ суви билан суғоришади. Султон ҳарами учун махсус боғлар бунёд этилган, улардан ҳам гўзалроқ маскан бўлмаса керак. Бу боғларни суғориш учун чиғирлар ўрнатилган.

Хатто томларга ҳам дарахтлар ўтқазилиб, шийпонлар қилинган. Мен у ерда бўлган пайтимда майдони йигирмага ўн икки газ бўлган уй ўн беш мағриби динор эвазига бир ойга ижарага бериларди. Мен яшаган уй тўрт қаватли бўлиб, уч қавати ижарага берилган эди. Ойига беш мағриби динор тўлашларини айтиб, тўртинчи қаватни ҳам ижарага сўрашди, лекин уй хўжайини рози бўлмади. «Бу ерда баъзи пайтлар ўзим келиб туришим мумкин», деди. Аммо мен бир йил яшаган бўлсам, шу муддат ичида у ақалли икки марта ҳам бу уйда бўлмади. Уйлар шу қадар озода ва шинам эдики, гўё ғишт, тош, ганчдан эмас, балки қимматбаҳо тошлардан қурилгандек. Қоҳирада барча ховлилар алоҳида-алоҳида жой-

лашган. Бирон кимсанинг дарахт ё иморати бошқа бировнинг деворига тегиб турмайди. Шунинг учун ким хоҳласа, уйини бузиб, бошқатдан янги уй қуриб олиши мумкин. Бундан ҳеч кимга зарар етмайди.

Агар Қоҳирадан чиқиб, ғарб томонга юрсанг, Халиж номли катта анҳорга дуч келасан. Бу анҳорни султоннинг отаси қаздирган ва анҳор бўйида унга қарашли уч юз қишлоқ бор. Анҳор Миср ёнидан бошланади ва Қоҳирага етгач, бурилиб, султон қасри олдидан ўтади. Анҳор бўйида иккита кўшк қурилган, биттаси «Луълу», бошқаси «Жавҳара» деб аталади.

Қоҳирада тўртта жоме масжиди бўлиб, уларда жума кунлари намоз ўқишади. Булар — Азҳар, Нур, Ҳоким ва Муиз жомеларидир. Сўнггиси шаҳар ташқарисида, Нил бўйида жойлашган.

Мисрдан Қоҳирагача бир милдан ҳам камроқдир. Миср жанубда, Қоҳира шимолдадир. Нил Мисрдан ўтиб Қоҳирага келади. Икки шаҳар оралиғида иморатлар ва боғу бўстонлар бир-бирига туташиб кетган. Ёз фаслида бутун водий ва дашт денгизга ўхшаб қолади. Баландлик устида жойлашгани учун сув босмайдиган султон боғидан ташқари барча боғлар сув остида қолади.

Халиж анҳорининг очилиши маросими

Нил суви етарли даражада кўпайиб, қиш фаслидаги сатҳига нисбатан ўн саккиз газ кўтарилган пайтда, яъни эски тақвим бўйича шаҳривар ойининг ўнинчи кунидан обонмоҳнинг йигирманчисигача бутун мамлакатдаги анҳор ва ариқлар, жумладан, Миср шаҳри ёнидан бошланиб, Қоҳирадан ўтадиган ва султоннинг хос мулки бўлган Халиж анҳорининг ҳам боши ёпиқ бўлади. Ушбу анҳорнинг очилиш маросимида султоннинг ўзи ҳозир бўлади. Худди шу пайтда барча вилоятлардаги ариқ ва анҳорларнинг ҳам бошини очишади. Бу кунлар катта байрам кунлари бўлиб, уни «Анҳор очилишига ташриф» деб аташади. Ушбу мавсум яқинлашганда анҳор бўйига султон учун рум ипагидан зарбоф саропарда тикишади ва уни жавоҳирлар билан безатиб, барча зарур асбоб-анжомларни мухайё қилишади. Саропарда шу қадар улканки, унинг соясида юзта отлиқ тура олади. Унинг олдида буқаламун матодан яна катта бир чодир тикилади.

Байрам бошланишидан уч кун бурун отларни шовкинга ўргатиш учун султон отхонасида ноғора ва карнайлар чала бошлашади. Султон отланган куни тилла эгар урилган ва заррин анжомли ўн мингта арғумоқ от тайёр ҳолда туради. От ёпинчиклари рум ипаги ва буқаламундан бўлиб, махсус шунга тўқилгани учун қирқилмаган ва тикилмаган. Хошиясига Миср султони мулки эканлиги қайд этилган. Ҳар бир отга зирҳ ёки совут ёпилиб, эгар қошига дубулға ва бошқа қурооллар осилган. Жуда қўп туяларга кажавалар, хачирларга тахтиравонлар ўрнатилади, улар зару жавахир билан безатилади ва пардаларига марваридлар тикилади. Агар анҳор очиладиган куннинг бутун тантана ва дабдабасини баён қиламиз, десак ҳикоямиз жуда чўзилиб кетади.

Бу кун султоннинг бутун лашкари гуруҳ-гуруҳ бўлиб сафга тизилади. Ҳар бир бўлукнинг ўз номи ва лақаби бор. Каттолийлар бўлуки йигирма минг отлиқ аскардан иборат бўлиб, улар Қайрувондан Ал-Муиззиддиналлоҳ хизматига келишган экан. Яна бир гуруҳни ботилийлар деб аташади; улар мағриб аҳолисидан бўлиб, Мисрга султондан олдин келишган ва, айтишларича, ўн беш минг отлиқ эканлар. Масомуда деб аталувчи гуруҳда йигирма минг одам бўлиб, улар масомудийлар ўлкасидан келишган ва қора танлилардир. Мушориқа¹⁰⁰ деб аталувчи гуруҳ турклар ва эронийлардан иборат. Гарчанд уларнинг кўплари Мисрда туғилган бўлишса ҳамки, араб бўлишмагани учун лақаблари асл юртларига мослаб қўйилган. Айтишларича, улар ўн минг одам бўлиб, бақувват ва забардастдирлар. Бир гуруҳни «Абидушшарроъ» деб аташади ва булар пулга сотиб олинган қуллардир, жами ўттиз минг кишидир. Бадавийлар гуруҳи Хижоз аҳолисидан бўлиб, эллик минг отлиқдан иборат ва ҳаммаси найза билан қуроолланишган. Устодон деб аталувчи гуруҳда ўттиз минг қора ва оқ танли қуллар бор, улар турли хизматлар учун сотиб олинган. Саройилар деб аталувчи гуруҳ турли ўлкалардан йиғилган пиёдалардан иборат. Уларнинг саркардаси алоҳидадир. Бу гуруҳдаги ҳар бир элат жангчилари ўз юртига хос қурол-яроғ билан жанг қилади ва улар ўн минг кишидир. Занжилар деб аталувчи гуруҳда ўттиз минг қиличбоз бор. Бутун лашкар султон қарамоғидадир. Ва ҳар бир аскарга мартабасига яраша озуқа ва маош тайинланган. Аскарларга на фуқаро ва на амалдорлар молидан бир динор ҳам

олишга рухсат этилмайди. Балки, ноиблар ҳар вилоят хирожини йиғиб, хазинага топширадилар ва муайян вақтда хазинадан аскарларга маош тўланади, шу туфайли раият ва амалдорлар лашкарнинг пул ё мол талаб қилишдан жабрланишмайди.

Бундан ташқари, шахзодалар ва оламнинг турли ўлкаларидан Мисрга йиғилган аслзодалардан иборат бир гуруҳ ҳам бўлиб, у лашкар ҳисобига кирмайди. Бунда Мағриб, Яман, Рум, Сақлаб, Нуба, Ҳабашистон зодагонлари, Дехли шохининг оналари билан бу ерга келган ўғиллари, Гуржистон шахзодалари, Дайлам маликзодалари, Туркистон хоқонининг ўғиллари бор эди. Шунингдек, яна турли табақага мансуб одамлар: олиму фозиллар, адиблар, шоирлар, қонуншунослар — ҳаммаси султондан маош олишарди. Зодагонлардан ҳеч бири беш юз динордан кам олмас, баъзилари икки минг мағрибий динор маош олишарди. Улар бирон иш қилишмас, фақат вазир кенгаш ўтказганида унинг қабулига бориб, сўнгра яна ўз уйларига қайтишар эди.

Энди анҳорнинг очилиш маросими баёнини давом эттирамиз.

Султон анҳор бошига ташриф буюрадиган кун тонг саҳарда биз юқорида зикр қилиб ўтган отларни олиб бориш учун ўн минг одам ёллашади. Отларни юзтадан гуруҳларга бўлиб, етаклаб боришади. Олдинда ноғора, карнай ва сурнайлар чалиб муғаннийлар, орқада эса бир тўп аскар боради. Султон ҳарами дарвозасидан то Халиж анҳори бошигача шу тарзда боришади ва шундоқ қайтиб келишади. Отларни етаклаб борган ҳар одамга уч дирҳамдан беришади. Отлар орқасидан кажавалар ўрнатилган туялар ва тахтиравонлар ўрнатилган хачирларни етаклаб боришади. Бу пайтда султон лашкар ва отлардан нарироқда, хачир миниб келарди. У ёш, чиройли ва хушқомат одам бўлиб, амир ал-мўъминин Хусайн ибни Али ибни Абу Толиб солавотуллоҳи алайҳумо авлодидан эди¹⁰¹. У миниб олган хачирнинг эгар ва абзаллари ҳеч қандай безаксиз ва зару симдан холи эди. У оқ кўйлак ва унинг устидан узун ва кенг барли чопон кийиб олган эди. Бу хил чопон араб заминида расм бўлиб, ажамда уни «дурроя» деб аташади. Султон кийган кўйлакни «дебки» деб аташади ва, айтишларича, унинг баҳоси ўн минг динор экан. Худди шу рангдаги салла ўраб, қўлида катта ва қимматбаҳо қамчи ушлаб олган эди. Унинг олдида ўч юз

нафар пиёда дайламликлар боришар, ҳаммалари зарбоф румий матолар кийиб, белбоғ боғлашган, Миср одатига кўра, энглари кенг эди. Улар сих найзача ва ўқёйлар кўтариб олишган. Султон шамсиясини кўтарувчи мулозим унга яқинроқда отда келарди. У бошига жавоҳирлар қадалган салла ўраган, эғнидаги чакмони ўн минг мағриби динор турарди. Қўлида ушлаб олган шамсия ниҳоятда нафис қилиб ишланган ва марваридлар билан безатилган эди. Султон яқинида бошқа отликлар йўқ, олдида ўша дайламликлар боришарди. Ўнг ва сўл томонда бир нечта куллар юриб, мижмарларда анбар ва уд ёкишарди. Одатга кўра, султон яқинлашганда одамлар тиз чўкиб, унинг ҳақиға дуо ўқишарди. Султон изидан вазир, қозиул-қузот ва аркони давлат ҳамда илм аҳлидан катта бир гуруҳи боришарди.

Шу тарзда султон чодир тикилган жойғача, яъни анҳор бошига борди ва хачирдан тушмасдан тўхтади. Бир соатлардан сўнг унинг қўлига найза тутқазишди ва султон найзани тўғонга санчди. Одамлар дарҳол куланг ва беллар билан ташланиб, бандни бузиб ташладилар. Сув кучли бир зарб билан емирилган бандни суриб, анҳорга оқа бошлади.

Бу кун Миср ва Қоҳиранинг бутун аҳолиси анҳор очилишини томоша қилишга келишади. Турли ажойиб ўйин ва томошалар кўрсатилади. Анҳорга биринчи бўлиб туширилган кемага гунг одамларни миндиришади, чунки буни хайрли фол деб билишади. Бу кун султон уларга садақалар беради.

Султоннинг йигирма битта кемаси бор. Султон қасри ёнида кемалар учун махсус сув омбори қурилган. Ҳар бир кеманинг узунлиги эллик газ ва эни йигирма газ. Барчаси олтин-кумуш ва жавоҳирлар билан обдан безатилиб, ипак матолар қопланганким, агар таърифини батафсил келтирсам, бир неча варақни тўлдиришга тўғри келади. Отларни отхонада сақлаган каби, бу кемалар ҳам кўпинча сув омборида туради.

Шаҳардан икки фарсанг масофада султонга қарашли бир боғ бўлиб, уни «Айнушшамс» (Қуёш булоғи) деб аташади. У ерда суви ширин булоқ бўлиб, боғ номини шундан олган. Қадимда бу ерда Фиръавннинг боғи жойлашган экан. Боғ ёнида кўҳна бир иморат кўрдим: баландлиги ўттиз газ бўлган тўртта улкан тош бўлағи миноралардек юксалиб турар ва тепасидан томчилаб сув оқарди. Бунинг нималигини ҳеч ким билмасди.

Миср шаҳри таърифи

Шаҳар баландликда жойлашган. Шарқ томонидаги тоғ унча баланд эмас. Тошлоқ тепалик деса ҳам бўлади. Шаҳар чеккасидаги тепаликка Тулун масжиди қурилган. Деворлари ғоят мустаҳкам. Омад ва Миёфориқин деворларини айтмаса, мен олдин бундан ҳам яхшироқ деворни кўрмаганман. Уни Миср ҳокими бўлган аббосийлар амири Тулун қурдирган экан.

Ҳозирги султоннинг бобоси Ҳоким биамруллоҳ ҳукмронлиги пайтида амир Тулуннинг ўғиллари султон олди-га келиб, ушбу масжидни унга ўттиз минг мағриби динорга сотишибди. Лекин бир қанча муддатдан кейин масжид ёнидаги минора тагини ковлай бошлашибди. Ҳоким одам юбориб: «Сизлар масжидни менга сотдингиз, нега энди уни бузаяпсизлар?» деб сўраган экан, «Биз минорани сотмаганмиз», деб жавоб қилишибди улар. Шунда Ҳоким яна беш минг динор бериб, минорани ҳам сотиб олган экан. Султон рамазон ойида ва жума кунлари бу масжидда намоз ўқирди.

Тошқин хавфи борлигидан Миср шаҳрини баландлик устида бино қилишган. Олдин тошлар ва қоялар бўлган, лекин ҳаммасини майдалаб текислашган. Агар узоқдан Миср шаҳрига назар ташланса, тоғ деб ўйлаш мумкин. Етти қаватли, ҳатто ўн тўрт қаватли уйлар бор. Ишончли одамдан эшитдимки, бир киши етти қаватли уйнинг томида боғ кўкартириб, бу ерга бузоқ олиб чиқибди ва боқиб катта қилибди. Шундан сўнг у қудуқдан сув чиқарадиган чиғир ўрнатиб, уни айлантириш учун буқани кўшибди. Томга норинж ва турунж дарахтлари ва ҳоказолар ўтқазибди. Ҳаммаси мева берибди. У одам шунингдек, гуллар ва турли ўсимликлар экибди.

Бир эътиборли савдогардан шуни эшитдимки, Мисрда майдони ўттиз аршга ўттиз арш бўлган, ижарага бериладиган уйлар бўлиб, ҳар бирига уч юз эллик нафар одам сифаркан.

Айрим кўчалар ва бозорларда доимо қандиллар ёқилган туради, чунки у ерларга ҳеч ёруғлик тушмайди: одамлар йўлни кўрсин, деб шундай қилишади.

Қоҳира масжидларидан ташқари, Мисрда еттита жоме масжиди бор, иккала шаҳардаги жоме масжидлари сони ўн бешта бўлиб, ҳар бирида жума кунлари хутба ва намоз ўқишади.

Бозор ўртасида Бобулжавомеъ масжиди бор. Уни бир пайтлар халифа Муовия¹⁰² Мисрга амир этиб тайинлаган Амр ибн Ос қурдирган. Масжиднинг тўрт юзта мрамар сутуни бор. Меҳробли хона деворига оқ мрамар қопланиб, унга чиройли хат билан Қуръон оятлари битилган. Шу яқинда бозор бўлиб, масжид эшиклари шу томонга қараган. Масжидда доимо мударрис ва мулла-лар бўлишади. Бу катта шаҳарнинг одамлар жамланадиган энг гавжум жойларидан бири ҳам ушбу масжиддир. Ҳеч қачон бу ерда беш мингдан кам одам бўлмайди, булар — муллаваҷчалар, мусофирлар, ҳар хил ҳужжатлар ёзиб берувчи котиблар ва ҳоказолардир.

Ушбу масжидни Ҳоким Амр ибн Ос ўғилларидан сотиб олган ва бу ҳодиса қуйидагича рўй берган: Амир ибн Ос ўғиллари султон ҳузурига келиб, шундай дейишибди: «Биз муҳтожликда яшаймиз. Бу масжидни отамиз қурдирган. Агар султон ҳазратлари ижозат берсалар, биз бу масжидни бузиб, гишт ва тошларини сотмоқчимиз». Шунда Ҳоким уларга юз минг динар бериб, масжидни сотиб олибди ва бутун Миср аҳолисини бу савдога гувоҳликка чақирибди. Кейин султон масжид учун ажойиб анжомлар ясашни буюрибди. Шулардан бири ўн олти қиррали кумуш чирокдондир. Ҳар қирраси бир ярим ва бутун айланаси йигирма тўрт аршдир. Муқаддас кечаларда унда етти юздан ортиқ шам ёқишади. Унинг вазни йигирма беш қинтор кумуш экан. Бир қинтор юз ратл ва бир ратл бир юз қирқ дирҳам кумушдир. Айтишларича, бу чирокдон ясалганда катталиги сабабли ҳеч қайси эшикдан сиғмабди. Шунда масжид эшикларидан бирини бузиб, чирокдонни киритишибди ва эшикни яна таъмир қилишибди. Масжидда устма-уст тўшалган ўнта чиройли рангин бўйра бор. Ҳар кеча юздан ортиқ қандил ёниб туради. Қозиюл қуззот маҳкамаси ҳам шу масжидда жойлашган.

Масжиднинг шимол томонида Сукулканодил (қандил бозори) жойлашган. Бунақа бозор бошқа бирон ўлкада йўқ. Оламда қанақа ғалати буюмлар бўлса, бу бозорда топилади. Чунончи, мен тошбақа косасидан ясалган қутича, тароқ, пичоқ дастаси ва ҳоказоларни кўрдим. Шунингдек, жуда чиройли биллур кўрдим. Уни Мағрибдан келтиришган ва моҳир усталар ишлов беришаётган эди. Яна айтишларича, шу яқинда Қулзум денгизидан ҳам биллур топилибди: у Мағриб биллуридан юмшоқ ва шаф-

фoфpoк экaн. Зaнжибaрдaн кeлтирилгaн фил суягини кўрдим. Aнчa кўп олиб кeлишгaн: икки юз мaндaн зиёдpoк эди. Ҳaбaшистoндaн бир хил мол терисини кeлтиритибдики, йўлбaрс терисигa ўхшaйди¹⁰³. Ундaн ковуш тикишaркaн. Ўшa ўлкaдaн янa кaттaкoн уй пaрpaндaсини кeлтиритишгaн¹⁰⁴. Бу қушнинг пaтлaридa oқ доғлaр вa бoшидa худди тoвусникидeк тoжи бoр эди.

Шунингдeк, Мисрдa aсaл вa шaкaр мўл-кўл бўлaди.

Қaдимги тaқвим бўйичa тўрт юз ўн oлтинчи йил дaймoҳнинг учинчи куни (1048 йил, 18 дeкaбp) бир куннинг ўзидa мeн қуйидaги ўсимлик вa мeвaлaрни кўрдим: aтиpгул, нилуфaр, нaргис, турунж, нoринж, лиму, oлмa, ёсумaн, рaйҳoн, бeҳи, aнoр, нoк, қoвун, дaстaнбуй¹⁰⁵, бaнaн, зaйтун, хурмo, узум, шaкaрқaмиш, бaқлaжoн, қoвoқ, турп, шoлғoм, лoвия, кўк пиёз, сaримсoқ, бoдpинг, сaбзи, лaвлaги вa ҳoкaзo. Ҳaр бир киши бу турли мeвa вa ўсимликлaрнинг бaъзилaри кузги, бaъзилaри бaҳoрги, янa бир хиллaри кишки, бoшқaлaри ёзги экaнини мулoҳaзa қилиб, улaрнинг бир жойдa жaм бўлгaнигa ишoнмaслиги мумкин. Aммo мeн ўз кўргaн нaрсaлaримни бeғaрaз ёздим. Бoшқaлaрдaн эшитиб ёзгaнлaрим учун эсa, жaвoбгaрлик мeнинг бўйнимдa эмaс.

Миср мaмлaкaти ғoят азим вa oби ҳaвoси турличa: бaъзи вилoятлaр иссиқ, бaъзилaри сaлқинpoқ. Бaрчa aтpoф қишлоқлaрдaн шaҳaргa мaҳсулoтлaр кeлтиритишaди вa бир қисми бoзoрлaрдa сoтилaди.

Мисрдa сaфoлдaн кoсa, қaдaҳ, тaбoқ вa бoшкa турли хил буюмлaрни шу қaдaр нaфис вa шaффoф қилиб ясaшaдики, улaргa бир тoмoндaн қўл тeккизсaнг, бу тoмoнидaн кўринaди. Сaфoл буюмлaрни буқaлaмун рaнгигa бўйaшaди, шунинг учун ҳaр тoмoндaн қaрaгaндa турличa кўринaди. Тoзaлиги вa мусaффoлигидaн зaбaржaдгa ўхшaйдигaн oйнa ясaшaди вa уни вaзнигa қaрaб сoтитишaди.

Бир эътибoрли бaззoздaн бир ўрaм aрқoннинг Мисрдa уч мaғриби динoр туришини эшитдим. Бу миқдoр уч ярим Нишoпур динoригa тўғри кeлaди. Мeн Нишoпурдa «Энг яхши aрқoнни қaнчaгa хaрид қилишaди?» дeб сўрaгaнимдa, «Энг зўр aрқoннинг бир ўрaмигa бeш дирҳaм бeритишaди», дeйишди.

Миср шaҳри Нил дaрёси кирғoғи бўйлaб aнчa жойгa чўзилгaн. Жудa кўп кўшк вa шийпoнлaр дaрё лaбидa жойлaшгaн вa улaргa aрқoн билaн сув чиқaрилaди. Лe-

кин шаҳарга сувни мешкобчилар баъзилари туяларда, бошқалари елкада ташишади. Дамашкий жездан ясалган ва ўттиз ман сув сиғадиган кўзаларни кўрдим, ялтироқ-лигидан олтиндан ясалганга ўхшарди. Бир одам менга шунақадан беш мингта кўзаси бўлган бир аёл ҳақида ҳикоя қилиб берди. У ҳар битта кўзани ойга бир дирҳам эвазига ижарага бераркан. Ижарачилар муддат ту-гагач, кўзани бешикаст қайтаришни уҳдаларига олишар-кан.

Миср олдида, Нил ўртасида орол бор ва у ерга бир пайтлар шаҳар қурилган. Шаҳарнинг ғарб томонидаги бу оролда жоме масжиди ва боғлар бор. Дарё ўртасида-ги қояга ўхшаган оролнинг икки томонидан оқиб ўтувчи Нил тармоқларининг ҳар бири чамамда Жайхунга тенг бўлиб кўринади. Аммо анча секин оқади. Ўттиз олтита кемани бир-бирига боғлаб шаҳардан оролга ўтадиган кўприк қилишган.

Шаҳарнинг бир қисми Нилнинг нариги тарафида жой-лашган ва уни Жиза деб аташади. Бу ерда ҳам жоме масжиди бор, аммо нариги қирғоққа ўтадиган кўприк йўқ. Жизага қайиқ ва кемаларда ўтишади. Мисрда қайиқ ва кемалар шу қадар кўпки, Бағдод ва Басрадагилар-ни¹⁰⁶ бирга қўшиб ҳисоблаганда ҳам бунча йўқдир.

Миср бозорларида бирон нарса сотишаётганда фақат рост гапиришади. Агар кимки харидорни алдаса, уни туяга мингизиб, кўлига кўнғироқ тутқазишади ва шаҳар бўйлаб айлантришади. У кўнғироқ чалиб: «Мен ёлғон гапирдим ва маломатга қолдим», дея қичқиради. Ёлғон-чининг жазоси шу!

Бу ернинг бозорида баққол, аттор ва майдафуруш-лар бирон нарса сотишса, идишни ўзлари беришади. Идишлари шиша ёки сополдан ва қоғоздан қилингандир. Харидорнинг бозорга идиш кўтариб боришига ҳожат йўқ.

Чироқ ёғини бу ерда турп ва шолғом уруғини эзиб олишади ва уни «зайти ҳор», яъни, «ёнувчи ёғ» деб аташади. Кунжут бу ерда кам ва шу сабабли кунжут ёғи қиммат туради. Зайтун ёғи арзондир. Писта бодомга кўра қимматроқ экан. Бодом мағзининг ўн мани бир динор-дан қиммат эмас.

Бозорчилар ва дўкондорлар уйларида бозорга эшак миниб келишади. Ҳамма кўчалар бошида чиройли эгар солинган эшаклар туради. Ҳар ким хоҳласа, озгина ки-роя тўлаб, манзилга эшакда бориши мумкин. Айтишла-

рича, ҳар куни эллик мингдан ортиқ эшак ва хачирга эгар солиниб, кироёга бериларкан. Сарбоз ва саркардалардан бошқалар, яъни савдогарлар, деҳқонлар, хунарамандлар ва амалдорлар от минишмайди. Бу шаҳарда жуда кўп отга ўхшайдиган, ҳатто ундан чиройлироқ чавкар эшаклар кўрдим.

Мен бўлган пайтимда шаҳар аҳолиси ғоят бой эди.

Тўрт юз ўттиз тўққизинчи (1047) йил маликалардан бири ўғил туғди ва султон бутун аҳолига байрам қилишни буюрди. Шаҳар ва бозорни шунақанги безатишдики, агар унинг таърифини баён қилсам, баъзилар ишонмаслиги, базозлик, саррофлик ва бошқа дўконларда зару жавохир, мол ва пул, зарбоф либослар кўплигидан ўтиришга жой қолмади десам, муболаға деб билишлари мумкин.

Ҳеч ким айғокчи ва хуфиялардан кўркмайди. Ҳамма султоннинг аҳолига зулм ва бировнинг молига тамаъ қилмаслигига ишонади. У ер одамларида шунақанги бойликлар кўрдимки, айтсам ёки ёзсам, ажам аҳлининг ақли шошиб қолади. Мен уларнинг бойликлари ҳисобига етолмадим ва бу ердагидек осойишта ҳаётни бошқа ҳеч қаерда кўрмадим.

Бир тарсо одамни кўрдим: Мисрнинг энг катта бойларидан экан. Айтишларича, унинг кемалари ва бошқа молу мулкининг ҳисобига етиб бўлмас экан. Қайсидир бир йили Нил суви етарли даражада кўтарилмай, ғалла қимматлашибди. Султон вазири хузурига тарсони чақириб, унга: «Йил яхши келмади ва раиятнинг аҳволидан султоннинг кўнгли ғашланиб қолди. Сен ё пулга ё қарзга имконинг етганича ғалла бергин», дебди. Тарсо шундай жавоб берибди: «Султон ва унинг вазири бахтига мен шунча ғалла ҳозирлаб қўйганманки, Мисрни олти йил нон билан таъминлашга етади».

Бу вақтда Миср аҳолиси, шубҳасиз, Нишопур аҳолисидан беш баравар кўп эди. Ҳисоб илмидан хабардор одамга шунча ғалласи бор одамнинг бойлиги қай даражадалиги маълум бўлади. Султон одил ва раият эминлигидан уларда шу ҳол вужудга келган. Султон ҳеч кимга жабру зулм қилмайди ва одамлар ҳам ҳеч нарсани яширмайди.

«Дорулвазир» деб аталган карвонсаройни кўрдим. Бу ерда қасаб газламаси сотишади. Пастки қаватда тикувчилар, юқорида ямоқчилар яшашади. Карвонсарой соҳибидан йиллик даромадини сўрадим. «Ҳар йили йигирма

минг мағриби динор, — деди у. — Аммо шу кунларда бинонинг бир қисми хароб бўлиб, уни қайта қуришмоқда. Ҳозирда бизга ойига минг динордан, яъни йилига ўн икки минг динор тўлашяпти».

Менга шаҳарда бундан ҳам каттароқ карвонсарой йўқлигини айтишди. Лекин бунга қарийб тенг келадиганлари икки юзга яқин экан.

Султон зиёфати таърифи

Мисрдаги одатга биноан султон йилда икки марта байрамлар пайтида элга дастурхон ёзиб, зиёфат қилади ва хосу омга кўриниш беради. Зодагонлар султон ҳузурида, авом эса бошқа сарой ва уйларда зиёфат ейишади. Мен бу ҳақда жуда кўп эшитган бўлсам ҳам, ўз кўзим билан кўришни ҳавас қилардим. Мен танишиб ва дўстлашиб қолганим султон дабирларидан бирига дедим:

— Мен ажам маликлари ва ҳукмдорларидан бўлмиш султон Маҳмуд Ғазнавий¹⁰⁷ ва унинг ўғли Масъуд¹⁰⁸ боргоҳида бўлдим. Улар улуғ подшоҳлар бўлиб, неъмат ва бойликлари ҳисобсиз эди. Эндиликда амир ал-мўъминин мажлисини ҳам томоша қилмоқ истагим бор.

У дарҳол пардадорга (бу ерда уни «соҳибусситр» деб аташади) мен ҳақимда кўрсатма берди.

Тўрт юз қирқинчи йил рамазон ойининг сўнгги куни (1049 йил, 7 март) зиёфатгоҳ ҳозирлашди. Эртаги ийд куни бу ерга султон ташрифи кутиларди. Пардадор мени у ерга бошлаб борди. Сарой дарвозасидан кириш билан шийпонлар, айвонлар ва бошқа турли-туман иморатларга кўзим тушди. Агар уларнинг васфини тўла келтирсам, ҳикоя чўзилиб кетади.

Бу ерда мурабба шаклидаги ўн икки қаср юксалиб турарди. Биридан иккинчисига ўтганимда, ҳар гал навбатдагиси кўзимга олдингисидан гўзалроқ бўлиб кўринарди. Ҳар бирининг майдони юз аршга юз арш, факат биттасиники олтмиш аршга олтмиш арш эди. Ўша бинода хонанинг бутун энини эгаллаган ва баландлиги тўрт газ бўлган тахт турарди. Тахтнинг учала томони олтиндан ясалган бўлиб, унда ов манзараси ва бошқа манзаралар тасвирланган. Шунингдек, чиройли хат билан лавҳа битилган.

Гилам ва шоллар рум ипаги ва буқаламундан эди. Уларни тўшаладиган жой андозасига мослаб тўқишгани

кўриниб турарди. Тўрдаги тахтга чиқиш учун кумуш зинапоя ясалган. Тахтнинг ўзи шундай эдики, агар бутун китоб унинг таърифини ёзишга бағишланганида ҳам, бунинг уддасидан чиқмоқ амримаҳол.

Айтишларича, султон зиёфат берган куни эллик минг ман шакар ширинликлар тайёрлашга ажратиларкан. Зиёфат хонасида турунж дарахтига монанд қилиб ясалган дарахтни кўрдим. Унинг шох, барг ва мевалари шакардан эди. Султон ошхонаси қаср ташқарисида ва унда юзлаб ошпазлар ишлайди. Кўшкдан ошхонага ер ости йўли бор.

Бу ерда ўрнатилган тартибга биноан ҳар куни султон шаробхонаси учун ўн тўрт туя қор келтириларди. Бу ердан аъён ва зодагонлар улушларини олишарди ва шаҳар аҳли ҳам зарурат юзасидан сўрашса, беришарди. Шунингдек, шаҳар аҳолисига дори-дармон ва ҳоказолар керак бўлса ҳам, ҳарамга мурожаат қилиб, у ердан олишарди. Турли малҳамлар, балисон¹⁰⁹ мойи олмоқ тартиби ҳам шундай эди ва мазкур нарсалар сўралганида оғриниш ёки рад қилиш ҳоллари юз бермасди.

Миср султонининг феъл-атвори

Миср аҳолисининг эмин ва осойишталиги шу даражада эдики, баззоз, сарроф ва заргарлар дўконларининг эшигини ёпмай, фақат парда осиб қўйишар, бирон кимса молларига кўз олайтирмас эди.

Султоннинг ўзи ҳам қадрлайдиган бир яҳудий заргар бўлиб, унинг беҳисоб бойлиги бор эди. Жавоҳирлар олди-сотдисида ҳамма унга эътимод қиларди. Бир куни қандайдир жанжал чиқиб, сарбозлар яҳудийга ташланиб, уни ўлдириб қўйишди. Сўнгра султон қаҳридан кўрқиб, йигирма минг сарбоз отланиб, майдонга чиқишди. Шаҳар аҳолиси бундан дахшатга тушди. Отлиқлар туш пайтигача майдонда туришди. Сарой дарвозасидан мулозим чиқиб, дарвоза олдида туриб кичқирди:

— Султон ҳазратларига итоат қиласизларми, йўқми? Лашкар бир овоздан гуриллаб, деди:

— Биз султоннинг қули ва унга итоат этамиз. Аммо гуноҳ қилиб қўйдик.

— Султон сизларга қароргоҳга қайтишни амр қилади, — деди мулозим ва сарбозлар дарҳол ўз жойларига қайтишди.

Ўлдирилган жухуднинг Абусаид исмли ўғли ва бир укаси бор эди. Овозаларга қараганда, унинг мол-дунёсининг ҳисоби ёлғиз Оллоҳгагина аён эди. Айтишларича, унинг уйи томида уч юзта кумуш тоғора бўлиб, ҳар бирига дарахт ўтказилган, том усти мисли боғ бўлиб, барча дарахтлар ҳосил беради.

Жухуднинг укаси султонга хат ёзиб, икки юз минг мағриби динорни хазинага топширажакларини маълум қилди. У султондин қўрққани туфайли шундай қилган эди. Султон хатни ҳамманинг кўз ўнгида йиртиб ташлашни буюрди ва жухуднинг меросхўрларига қараб:

— Эмин-осуда уйингизга боринг, бирон кимса сизларга тегмайди ва биз бировнинг молига муҳтож эмасмиз, — деди.

Шомдан Қайрувонгача қаергаки борган бўлсам, барча шаҳар ва қишлоқларда масжидларнинг чироқ ёғи, бўйра, жойнамоз ва имом, муаззин, фаррош ва бошқа хизматчиларнинг моянаси учун сарфлайдиган маблағни султон вакили тўларди.

Қайсидир йили Шом волийси ўз мактубида шундай деб ёзибди: «Бу йил зайтун ёғи кам олинди. Агар фармони олий бўлса, биз масжидларга турп ва шолғом уруғидан олинувчи ёғ, яъни, «зайти ҳор» берамиз». Унга шундай жавоб жўнатишди: «Сен вазир эмас, балки хизматкорсан. Худонинг уйи учун нимаики лозим бўлса, улар ўзгаришсиз ва кечиктирилмасдан берилиши шарт!»

Қозийулқуззотга ҳар ойда икки минг мағриби динор ва бошқа қозиларга ҳар бирининг даражасига қараб маош берилади, токим улар бировнинг молига тамаъ қилиб, одамларга зулм қилишмасин.

Ҳижоз ўлкаси таърифи

Зулқаъда ойи бошида биз Мисрдан чикдик ва шу ойнинг йигирманчисида Қулзумга келдик. Бу ердан кемага тушиб, ўн беш кунда Жор шаҳрига келдик. Тўрт кундан сўнг эса, расулуллоҳ саллоллоҳу алайҳи вассаллам шаҳри — Мадинага етиб келдик.

Пайғамбар алайҳиссалом шаҳри саҳро чеккасида жойлашган. Замини намнок ва баъзи жойлари шўрхок. Оқар суви кам. Хурмозорларга бой. Қибла Мадинадан жануб тарафдадир.

Расулуллоҳ алайҳиссалом масжидининг катталиги

Маккадаги Масжид ал-Ҳарамга тенг келади. Пайғамбар алайҳиссалом қабри масжид минбари ёнидадир. Қибла томонга қараб турилганда қабр чап қўл тарафда бўлади. Хатиб хутба пайтида Пайғамбар алайҳиссалом номини зикр қилаётиб, ўнг томонга юзланади ва мақбарага ишора қилади. Мақбара мухаммас шаклида: масжиднинг бешта устунининг ўртасигача девор тикланган. Биров кирмаслиги учун усти панжара қилинган ва қушлар учиб кирмаслиги учун очик жойларига тўр ёпилган. Қабр ва минбар орасида мармар қопланган кичик саҳн бўлиб, бу жойни «равза» деб аташади ва, айтишларича, бу ерда жаннат боғларидан бири жойлашган, чунки Пайғамбар алайҳиссалом, «Қабрим ва минбарим орасида жаннат боғларидан бор», деб зикр қилганлар. Масжиднинг эшиги битта.

Шаҳардан жануб тарафдаги саҳрода гўристон бор. Ҳамза ибни Абдулмутоллуб розийаллоху анхунинг қабри шу ердадир. Бу мавзеъни «Қубурушшуҳадо» (Шахидлар қабристони) деб аташади.

Биз Мадинада икки кун бўлдик ва сўнгра яна йўлга тушдик. Йўл машриқ тарафга кетарди. Мадинадан икки манзил нарида тоғ даралари бўлиб, бу ерни «Жухфа» деб аташарди. Бу ер Мағриб, Шом ва Мисрнинг мийқотидир. «Мийқот» деб ҳожилар эҳром киядиган жойга айтилади. Айтишларича, қайсидир бир йили жуда кўп ҳожилар тўпланганида тўсатдан қаттиқ сел келиб, ҳаммалари ҳалок бўлишибди. Шу сабабли бу ер «Жухфа» (яъни, кучли сел) деб аталаркан.

Мадинадан Маккагача юз фарсанг масофа, аммо йўл тошлоқ бўлгани учун биз саккиз кун юрдик. Олтинчи зулҳижжада якшанба куни Маккага кириб келдик ва Бобуссафо дарвозаси ёнида тўхтадик. Бу йил Маккада қаҳатчилик бўлиб, тўрт ман нонни бир нишопури динорга сотишарди. Одамлар Маккани ташлаб кетишар ва атрофдан ҳам ҳожилар келмай қўйишган эди, Чоршанба куни Ҳақ субҳонаху ва таоло мадади билан Арафот тоғига чикиб, ҳажни бажо келтирдик. Маккада икки кунни ўтказдик. Очлик ва қашшоқликдан жуда кўп одамлар Ҳижоздан турли ёқларга бош олиб кетган эканлар. Мен бу сафар ҳаж маросими ва Макка шаҳри ҳақида батафсил сўзлаб ўтирмайман. Бошқа сафар бу ерга келиб, олти ой мужовир бўлиб яшаганимда кўрган нарсаларимни ўз жойида муфассал ҳикоя қиламан.

Мен яна Миср тарафга йўл олдим ва етмиш беш кундан кейин бу ерга етиб келдим. Бу йил Мисрга Ҳижоздан ўттиз беш минг одам келган бўлиб, султон уларни кийим-кечак ва бир йилга етадиган озиқ-овқат билан таъминлади. Чунки, улар барчаси оч-яланғоч эдилар. Ёгингарчилик бошланиб, Ҳижоз заминида озуқа кўнайгач, султон муҳожирларга боз сарполар бериб, уларни Ҳижозга узатди.

Тўрт юз қирқинчи йил ражаб ойида (1048 йилнинг декабри) султоннинг қуйидаги мазмундаги ёрлиғини масжидларда халққа ўқиб беришди: «Ҳижозда қаҳатчилик ва ҳожиларнинг бормоғи маъкул кўрилмайди. Фуқаромиз ҳаж сафаридан сақланиб, Оллоҳ амр қилган бошқа юмушларни адо этаверсинлар».

Бу йил ҳам одамлар ҳажга боришмади. Лекин султон ўзининг Макка ва Мадина амирларига, Каъба хизматчиларига узатадиган ҳар йилги совға-саломларини канда қилмоқни истамасди. Йилига икки бор узатиладиган бу совғалар бедов отлар, чопонлар ва Макка амири ҳамда аъёнлари учун ҳар ойга уч минг динор пулдан иборат бўларди. Бу йил ушбу совғаларни Қози Абдулло исмли кишига топширдилар. У олдин Шомда қози бўлган экан. Мен ҳам улар билан йўлга тушдим ва биргаликда Қулзумга келдик. Бу гал бешинчи зулқаъдада кема Жорга етиб келди. Ҳаж мавсуми яқинлашиб, вақт жуда кам қолган эди. Битта туя беш динорга ижарага бериларди. Мен жуда шошилиб йўл босдим ва саккизинчи зулҳижжада Маккага етиб келиб, Ҳақ субҳонаҳу таоло кўмаги билан ҳажни бажо келтирдим.

Бу йил Мағрибдан катта карвон келган экан. Улар ҳаждан қайтишаётганда Мадина ёнида бадавийлар йўл тўсиб, ўлпон талаб қилишибди. Икки ўртада олишув бошланиб, мағрибликлардан икки мингдан кўпроғи ўлдирилибди.

Худди шу йили Хуросондан ҳам бир гуруҳ одам Шом ва Миср йўли билан ҳаж сафарига чиқишибди. Кемада Мадинага келишибди. Зулҳижжа ойининг олтинчи куни бўлиб, Арафотга етишларига бир юз тўрт фарсанг бор экан. Арабларга дейишибди: «Кимки бизни ана шу қолган уч кун ичида Маккага етказса ва ҳажга улгурсак, ҳар биримиз қирқ динордан тўлаймиз». Бадавийлар рози бўлиб, уларни икки ярим кунда Арафотга етказишибди. Пулни олдиндан олишибди ва уларни бит-

та-биттадан чопқир туяларга миндириб, маҳкам боғлашибди. Мадинадан чиқиб, туяларни Арафотгача чоптириб келишибди. Туяларга боғловлик хуросонликлардан иккитаси ўлиб, қолган тўрттаси ҳам ўлар ҳолатда, аср намози пайтида, биз ўша жойдалигимизда етиб келишди. Шу ҳолга етган эдиларки, оёқда тик туролмасдилар. Гапиришга ҳам мажоли етмасди бечораларнинг. Кейинчалик бизга шуни сўзлаб бердилар: «Йўлда бадавийларга неча бор, олган пулингиз сизники бўлсин, лекин бизни қўйиб юборинглар, ортиқ тоқат қилолмаймиз, деб зорландик. Қулоқ солмай, туяларни чоптираверишди». Бу тўрт нафар хуросонлик ҳажни бажо келтириб, Шомга қайтиб кетишди.

Ҳажни адо этгач, мен ҳам Мисрга қайтдим. Чунки, у ерда китобларим қолган эди. Бу йил Мисрга Мадина амири ташриф буюрди. У Ҳусайн ибни Али салавотуллоҳи алайҳумо авлодидан бўлгани учун султон унга йиллик маблағ тайинлаган ва шуни олишга борган эди. Мен у билан кемада Қулзумга бирга бордим. Ундан Мисрга ҳам бирга кетдик.

Мутолиблар бошлигининг ўлими

Тўрт юз қирқ биринчи йили, мен Мисрда эканлигимда, Ҳалаб малики султонга қарши исён қўтаргани ҳақида хабар келди. У султонга чоқар бўлиб, отаси ҳам Ҳалаб малики бўлган эди.

Султоннинг Умдатуддавла исмли навқари бўлиб, у мутолиблар бошлиғи ва ниҳоятда кўп бойликлар эгаси эди. Миср тоғларидан хазина ва дафиналар изловчи одамларни «мутолиблар» деб аташарди. Мағрибдан, Мисрнинг барча вилоятларидан, Шомдан келган одамлар Мисрнинг тоғу тошларида изғиб, машаққатлар чекишади ва сарфу харажатлар қилишади. Хазина ва дафина топганлар кўп-у, аммо бор-будини сарфлаб, бирон бойлик тополмаганлар ҳам оз эмас. Айтишларича, бу мавзеъда Фиръавннинг бойликлари кўмилган экан. Бойлик топиб олган одам топганининг бешдан бир қисmini султон хазинасига топшириши лозим, қолгани ўзиникидир.

Хуллас, султон ушбу навқарини катта лашқарга бош қилиб, Ҳалаб вилоятига жўнатди. Унга маликларга хос буюмлар, саропарда ва ҳоказолар инъом этди. Навқар

Ҳалабга келиб, исёнкорларга қарши жанг бошлаб юборди-ю, ammo ўзи ҳам жангда ўлдирилди.

Унинг мол-мулки шу қадар кўп эдики, хазинасидаги молларни икки ой давомида султон хазинасига ташишди. Уч юздан ортиқ канизаги бўлиб, кўпчилиги соҳибжамол эди. Султон уларни озод қўйиб юборишни буюрди. Эрга тегишни хоҳлаганларини эрга бердирди, қолганларига ҳам тегишли мол-мулкни бердириб, уйларига узатди. Биронтасига ихтиёрига қарши зўрлаш ёки жабр қилиш ҳоллари бўлмади.

Навкар Ҳалабда ўлдирилгач, малик султоннинг яна катта лашкар жўнатишидан кўрқди. У хотини ва етти яшар ўғлини беҳад кўп ҳадялар билан султон ҳузурига юборди ва бўлиб ўтган воқеалар учун узр сўради. Улар етиб келгач, қарийб икки ой шаҳар ташқарисида туришди. Чунки, дарвозадан киритишмади ва тухфалари ҳам қабул этилмади. Ниҳоят, шаҳар қози ва имомлари шафоат юзасидан султон даргоҳига кириб, уларни қабул этмоғини илтимос қилишди. Султон уларни қабул қилди ва сарполар бериб, ўз юртларига жўнатди.

Мисрдаги боғдорчилик таърифи

Агар Мисрда кимки боғ яратмоқчи бўлса, буни йилнинг истаган фаслида қила олади. Чунки, истаган дарахтини — хоҳ мевали, хоҳ манзарали дарахт бўлсин — ҳамиша топиб ўтқаза олади. Ниҳолфурушлар бўлиб, улар харидор айтган кўчатни бир зумда топиб беришади. Улар ниҳолни томда, катта тувакларда ўстиришади. Шунинг учун кўплаб томлар боғни эслатади. Асосан норинж, турунж, анор, олма, беҳи каби мевали дарахтлар, шунингдек, турли гул ва ўсимликлар ўстиришади. Кимки сотиб олмоқни истаса, ҳаммоллар келиб тувакларни ичидаги кўчати билан кўтариб, айтилган жойга олиб боришади. Тувакни ерга қўйишади. Исталган пайтда кўчатни тувакдан олиб ерга ўтқазиш мумкин ва бу ҳол дарахтнинг ўсишига заррача зиён етказмайди. Боғ яратмоқчининг бунақа усулини бошқа бирон бир мамлакатда кўрганим ёки эшитганим йўқ. Инсоф билан айтганда, бу ғоят ажойиб усулдир.

Энди ўзимнинг Мисрдан Макка орқали ватанга қайтмоғимни баён қиламан. Ийд намозини Қоҳирада ўқиб, тўрт юз қирқ биринчи йил зулҳижжа ойининг ўн тўртинчисида, сешанба куни (1050 йил, 10 апрель) Мисрдан кемага ўтирдим ва Саидаъло орқали йўлга тушдим. Бу вилоят жанубда жойлашган бўлиб, Нил дарёси унинг худудидан ўтиб, Мисрга келади. Миср бойликлари манбаи асосан шу вилоятда. Нилнинг ҳар иккала қирғоғида жуда кўп шаҳару қишлоқлар бор: агар битталаб ёзаман деса, кўп вақтни олади.

Ниҳоят, Асют¹¹⁰ деган шаҳарга келдик. Бу шаҳарда афюн тайёрлашади. Унинг уруғи қора кўкноридан олинади. Кўкнори ўсиб бош ҳосил қилгач, уни тилишади, шунда шира ажралиб чиқади. Ширани йиғиб олиб саклашади ва мана шу афюндир. Бу кўкнорининг уруғи жуда майда ва зирага ўхшайди.

Асютда қўй жунидан ажойиб саллалар тўқишардики, ўхшаши оламда йўқ. Эронга келтириладиган ва «мисрий» деб аталувчи юқори сифатли жун Саидаъло вилоятидан олиб борилади. Мисрнинг ўзида жун йиғиришмайди. Асютда қўй жунидан тўқилган фўта кўрдим; бунга ўхшашини на Лоҳур¹¹¹ ва на Мўлтонда¹¹² кўрганман. Кўринишидан уни ипак деб ўйлаш мумкин.

У ердан Қавс номли шаҳарга келдик. Бу ерда тошдан қурилган улкан биноларни кўрдим; шу қадар маҳобатлики, одам донг қолади. Шаҳарнинг кўҳна қалъаси ва девори ҳам тошдан бунёд этилган, биноларнинг кўпи ҳар бири йигирма-ўттиз минг ман келадиган катта тошлардан қурилган. Шуниси ажабланарлики, яқин ўн-ўн беш фарсанг масофада на тоғ ва на тош бор. Бу тошлар қаердан ва қандай қилиб келтирилди экан?

У ердан биз Ахмим шаҳрига етиб келдик. Обод ва гавжум шаҳар бўлиб, мустаҳкам кўрғони бор экан. Хурмозор ва боғлари жуда кўп. Бу шаҳарда йигирма кун туриб қолдик. Сабаб шу эдики, олдимизда икки йўл турарди: бири сувсиз саҳродан ўтади ва иккинчиси дарё йўли. Қайси биридан юришимизни билмай анча иккиланиб турдик. Ниҳоят, дарё йўлидан жўнаб, «Ассувон» деб аталувчи шаҳарга келдик. Нил дарёси мана шу шаҳарнинг жанубида жойлашган тоғ дараларидан оқиб келади. Айтишларича, кемалар бу ердан юқорига суза ол-

майди, чунки сув тор дарадан ўтиб, баланд қоя устидан отилиб тушади. Бу шаҳардан тўрт фарсанг масофада Нуба мамлакати жойлашган. Бу мамлакат аҳолиси тарсо динидадир. Доимо Нуба малики тарафидан Миср султонига ҳадялар узатилиб туради ва икки ўртада лашкарлар бошқа мамлакат ҳудудига бостириб кирмаслиги ҳақида аҳдно-малар тузилади. Ассувон шаҳри ғоят даражада мустаҳкам. Нуба тарафдан ҳужум қилиб қолмасликлари учун вилоят ва шаҳарни кучли қўшин ҳимоя қилиб туради. Шаҳар рўбарўсида Нил дарёси ўртасида орол бор. Чорбоғга ўхшаган бу оролда хурмозор ва зайтунзорлар, бошқа турли дарахт ва экинлар бор. Чигир ёрдамида сув чиқаришади. Хуллас, жуда сердарахт жой экан.

Биз бу ерда йигирма бир кун туриб қолдик, чунки олдимизда бепоён сахро ястаниб ётар, денгиз соҳилигача икки юз фарсанг масофа бор эди. Бу пайт ҳожилар қайтиб келадиган мавсум бўлиб, улар одатда туяларда келишарди. Биз туя кироя қилиб кетмоқ мақсадида туякашларнинг қайтишини кутардик. Мен Ассувонда бўлганимда Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Филиж исмли киши билан танишиб қолдим. У порсо ва ҳимматли одам бўлиб, мантиқ илмидан хабардор эди. У менга туя кироя қилишга, ҳамроҳлар топишга ва йўл анжомларини ҳозирлашга ёрдам берди. Мен бир ярим динорга туя кироя қилиб, тўрт юз қирқ иккинчи йил рабиъулаввал ойининг бешинчи куни (1050 йил, 29 июль) бу шаҳардан жўнаб кетдим. Йўл жануб тарафга кетарди. Саккиз фарсанг йўл босиб, Зайқа деган манзилга етиб келдим. Бу ер сахро ўртасида бир дара каби, икки томондан худди девордек тоғлар тўсиб турарди. Даранинг кенглиги юз арш келади. Ўртасида қудук қазилган, суви қўп, аммо яхши эмас. Бу манзилдан нариёғи беш кунлик йўлгача сувсиз сахродир. Шу сабабли ҳар бир йўловчи мешларга сув тўлатиб олди ва йўлда давом этдик.

Ниҳоят, Ҳавзаш деган манзилга етиб келдик. Тоғи тошлоқ бўлиб, иккита ёриқдан сув оқиб тушар ва пастдаги чуқурда тўпланар эди. Суви яхши экан. Ҳамроҳларимиздан бири ёриқ олдида туриб, туялар учун сув олди. Етти кундан бери туялар сув ичмаган ва ўт емаган, чунки йўлимизда униси ҳам, буниси ҳам учрамаган эди. Бир кеча-кундузда туяларга бир маротаба дам берардик. Қуёш қаттиқ қиздира бошлагандан то намозгар пайтигача дам олиб, сўнгра йўлга тушардик. Манзиллар-

нинг қай аҳволдалиги бизга маълум эди. Баъзи жойларда тўхтаганимизда ҳатто олов ёқишга ҳеч нарсa топилмасди. Манзил теvарагидаги туя тезакларини териb ўт ёқиб, ўзимизга бирон таом ҳозирлардик. Туялар ҳам, агар танбаллик қилсалар ташналикдан ҳалок бўлишларини билгандай, жуда тез юришар, уларга шиғов бермоққа ҳам ҳожат йўқ эди. Бу биёбонда на бир йўл ва на унинг аломати кўринади, аммо туялар тўғри йўналишни ўзлари топишар ва ҳамиша машриқ тарафга қараб юришар эди. Баъзан ўн беш фарсанг йўл юриб, оз-моз сувга дуч келардик, у ҳам шўр бўларди. Баъзан ўтгиз-қирқ фарсанг масофада ҳам бир қатра сув топилмасди.

Тўрт юз қирқ иккинчи йил рабиъулаввал ойининг йигирманчи куни биз Айзоб шахрига етиб келдик. Ассувондан Айзобгача ўн беш кун йўл юрдик ва бу масофа тахминан икки юз фарсангдир. Айзоб шахри денгиз соҳилида жойлашган. Бу ерда жоме масжиди бор. Шаҳар Миср султонига қарашли бўлиб, аҳолисидан беш юз нафари эркак. Бу ерда божгоҳ жойлашган. Чунки, бу ерга Ҳашабистон, Занжибар ва Ямандан кемалар келади. Келтирилган товарларни туяларга юклаб, биз ўтган сахро йўли билан Ассувонга олиб боришади. Ассувонда яна кемаларга юклаб, Нил орқали Мисрга элтишади. Қибла тарафга юзланганда, бу шаҳарнинг ўнг томонида тоғ кўринади. Тоғнинг ёнбошида серўт яйловлари бўлган улкан чўл ястаниб ётибди. Бу чўлда «Баджолар» деб аталувчи катта қабила яшайди. Уларнинг ҳеч қанақа дини йўқ, ҳеч қайси пайғамбар ёки авлиёга иймон келтиришмаган. Сабаби уларнинг обод вилоятлардан узоқда яшашларидир. Қабила макон тутган сахронинг узунлиги минг фарсангдан зиёд ва эни уч юз фарсангдир. Шунчалик кенг жойда бор-йўғи иккита кичкина шаҳарча бор. Бу сахро бўйига Мисрдан Ҳабашистонга, яъни шимолдан жанубга қараб, энига эса Нубадан Қулзум денгизига, яъни ғарбдан шарққа қараб чўзилган. Баджолар шу кенг жойда яшашади. Улар ёмон одамлар эмас, ўғрилиқ ё талончилик қилишмайди. Фақат чорвачилик билан шуғулланишади. Мусулмонлар ва бошқалар уларнинг болаларини ўғирлашади ва Ислом шаҳарларига элтиб сотишади.

Қулзум денгизи қўлтиқ бўлиб, Адан вилояти ёнида оқёнусдан ажралиб, то Қулзум шахригача шимолга қараб чўзилган. Айтишларича, бу денгизда уч юздан ортик орол бор экан. Оролларга кемалар қатнаб, ёғ ва қурут

олиб келишади. Чунки, бу оролларда сигир ва қўйлар кўп экан. Эшитишимча, ороллар аҳолиси мусулмон бўлиб, баъзилари Мисрга, қолгани Яманга бўйсунар экан.

Айзоб шахрида кудук ва булоқлар йўқ. Бу ерда ёмғир сувини истеъмол қилишади. Ёғин ёғмайдиган пайтларда баджолар сув келтириб сотишади. Биз бу ерда уч ой муддат яшаганимизда бир меш сув учун бир дирҳам, баъзан икки дирҳам тўлардик. Бунча узоқ туриб қолганимизнинг сабаби кемамиз жўнаб кетолмагани эди. Чунки, шамол доимо шимол тарафдан эсар, бизга эса жанубий шамол керак эди. Маҳаллий одамлар мени кўришганда: «Бизга хатиб бўлгин», деб таклиф қилишди. Мен рад қилмадим ва то қулай мавсум келиб, кемада шимолга жўнаб кетгунимизча уларга хатиблик қилдим. Биз у ердан Жиддага¹¹³ келдик. Айтишларича, бу атрофдаги биёбонда зотдор туялар етиштирилар, уларни Миср ва Ҳижозга элтишаркан. Айзобда бўлганимда мен сўзига ишонадиган одам шундай ҳикоя қилиб берди: «Бир йили бу шаҳардан кемалар Ҳижоз сари йўлга тушди. Кемаларда Макка амири учун туялар олиб кетишаётган эди. Мен кемадаги йўловчилардан бири эдим. Туялардан бири ўлиб қолди, одамлар унинг лошини денгизга улоктиришди. Шу он уни каттакон бир балиқ ютди. Туянинг фақат бир оёғигина унинг оғзидан чиқиб турарди. Бошқа бир балиқ пайдо бўлиб, туя ютган балиқни бутунича ўз комига тортди». Ўша балиқни «қараш» деб аташаркан.

Мен бу шаҳарда Хуросонда «шафақ» деб аташадиган балиқ пўстини кўрдим. Олдин уни Хуросонда кўрганимда бирон тур калтакесакнинг териси бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Энди эса унинг балиқ пўсти эканини билдим, чунки сузгичлари ҳам бор эди.

Мен Ассувонда бўлганимда бир дўстим бор эди. Исми, олдин ҳам зикр қилиб ўтганимдек, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Филиж эди. Мен Айзобга жўнаганимда у дўстона мурувват кўргузиб, менга Айзобдаги ўз вакили номига бир хат ёзиб берган эди. Хатда: «Носир нимаики сўраса бериб, эвазига фақат олгани ҳақида тилхат ёздириб олгин», дейилган эди. Айзобда уч ой туриб қолганимизда мен бор маблағимни сарфлаб тугатдим ва ноиложлигимдан хатни ўша одамга элтиб бердим. У олижаноб одам экан ва менга шундай деди: «Худо ҳақки, менда унинг жуда кўп моллари бор. Сенга хоҳлаган нар-

сангни бераман, фақат тилхат ёзиб берсанг бўлди». Мен Муҳаммад Филижнинг олиҳимматлигига қойил қолдим. Мендан бирон манфаат кўрмаган бўлса ҳам, шунча яхшиликлар қилди. Агар мен диёнатсиз одам бўлиб, фурсатдан фойдаланиб қолишни хоҳлаганимда, ўша хат тужайли бу одамдан кўп моллар олишим мумкин эди. Лекин мен ундан фақат юз ман ун олдим. Бунча миқдордаги ун ҳам бу ерда арзон эмасди. Мен олганим ҳақида тилхат ёзиб бердим ва у одам тилхатимни Ассувонга жўнатди. Мен Айзобдан жўнаб кетмасимдан бурун Муҳаммад Филижнинг қуйидаги мазмундаги жавоб хати етиб келди: «У сендан қанча миқдорда мол сўрамасин, айтганини менинг ҳисобимдан бергин. Ўз молингдан берсанг ҳам, кейин мен сенга тўлайман».

Бу ҳикояни келтиришдан мақсадим шуки, то ўқувчилар инсон инсонга эътимод қилишини билиб қўйсинлар. Хайр-саховат ҳамма жойда бор, олижаноб одамлар доимо бўлган ва бўлишади.

Жидда денгиз соҳилидаги мустаҳкам девор билан ўраб олинган катта шаҳардир. У денгизнинг шимолий соҳилида жойлашган. Шаҳарда беш минг эркак аҳоли яшайди. Чиройли бозорлари бор, жоме масжиди шарқ тарафдадир. Шаҳар ташқарисида «Расулуллоҳ алайҳиссолату васаллам масжиди» деб аталувчи масжиддан бошқа бирон иморат йўқ. Икки дарвозаси бор: бири шарқий дарвоза бўлиб, Макка тарафга қараган, ғарбий дарвоза эса, денгиз тарафдадир. Агар Жиддадан денгизни ёқалаб, жанубга юрилса, Яманга борилади. Яманнинг Саъда¹¹⁴ шаҳри бу ердан эллик фарсанг масофада жойлашган. Шимол тарафга қараб юрилса, Хижознинг Жор шаҳрига борилади. Жиддада дарахт ва экинзорлар йўқ. Зарур нарсаларни қишлоқлардан келтиришади. Бу ердан Маккагача ўн икки фарсангдир. Жидда амири Макка амирига бўйсунди ва унинг номи Тоҷулмаъоли ибн Абулфутухдир. Мен Жидда амири қабулида бўлдим. Менга ҳурмат кўрсатиб, бож тўлашдан озод қилди. Ҳатто Маккага «Бу одам донишманд, ундан ҳеч нарса олмаслик керак», деган мазмунда хат жўнатди.

Жума куни намозгар пайти мен Жиддани тарк қилдим ва жумоилохир оғи сўнггида якшанба куни Макка дарвозаси олдига етиб келдим. Хижоз ва Яман вилоятларидан жуда кўп халқ ражаб ойининг биринчи куни умрани¹¹⁵ адо этиш учун бу ерга йиғилишган эди. Бу пайт

худди рамазон ҳайити ва ҳаждагидек одам ниҳоятда гав-
жум бир мавсумдир. Йўл яқин ва қулай бўлгани учун
ҳижозликлар ва яманликлар йилига уч бор келишади.

Маккаи Мукаррама таърифи

Макка шаҳри баланд тоғлар ўртасида жойлашган. Қайси томондан борилмасин, то яқин келгунча шаҳар кўринмайди. Макка яқинидаги тоғларнинг энг баланди «Абуқубайс» деб аталади ва гумбаз каби думалоқдир. Агар ёнбағридан туриб камондан ўқ узилса, тепасигача етади. Бу тоғ шаҳарнинг шарқ тарафидадир. Тепасида бир тош ҳужра бўлиб, айтишларича, уни Иброҳим алай-ҳиссалом қурган экан. Тоғ оралиғидаги водийда шаҳар жойлашган, эни ва бўйининг узунлиги икки ёй ўқи ета-диган масофадан зиёд эмас. Масжид ал-Ҳарам водий ўртасида жойлашган ва унинг атрофини шаҳар кўчалари ва бозорлар ўраб олган. Масжид ал-Ҳарамнинг ғарб то-мондаги «Боби Иброҳим» деб аталувчи дарвозаси олди-даги кудуқ атрофида бир неча баланд ва сершоҳ дарахт борлигини айтмаса, шаҳарнинг бошқа жойларида дарахт кўринмайди. Масжид ал-Ҳарамнинг шарқ томонида кат-та бозор бўлиб, у жанубдан шимолга қараб чўзилган. Бозорнинг жанубий чеккаси Абуқубайс тоғига бориб та-қалади. Тоғ ёнбағридаги тошларни тартиб билан териб, зинапояга монанд қилишган. Одамлар унинг поғонала-рига чиқиб, дуо ўқишади. Бозорнинг шимол томонида Марво тоғи жойлашган бўлиб, у қадар баланд эмас. Шаҳар ичидаги бу тоғнинг тепасига уйлар қурилган. Сафодан Марвога югуриш деганда, ушбу бозорнинг у чеккасидан бу чеккасига югуриш тушунилади.

Маккадан ярим фарсах масофада, барча йўлларда махсус белгилар қўйилган ва масжидлар қурилган. Ум-рани адо этиш учун узоқдан келган одамлар бу ерда эҳром кийишади. «Эҳром киймоқ» деб, тикилган либос-ларни ечиб, бир парча матони белга ўраш ва яна бошқа мато ёки чодрага ўраниб олишга айтилади. Шундан ке-йин баланд овозда «Лаббайка, Оллоҳумма, лаббайка», деб хитоб қилиб, Макка сари юришади. Агар кимки ўзи Маккада бўлиб, умра қилмоқчи бўлса, йўлдаги махсус белги қўйилган жойгача боради ва эҳром кийиб, «Лаб-байка» деб хитоб қилгачгина, умра қилиш учун Маккага киради.

Зиёратчи шаҳарга киргач, Масжид ал-Ҳарамга боради. Ўнг томондан масжид атрофини айланиб чиқа бошлайди ва бунда Каъба доимо унинг чап томонида бўлади. Ҳажарул Асвад¹¹⁶ турган руқн¹¹⁷ ёнига келгач, қора тошни ўпади. Тош ёнидан ўтиб, шу тарзда яна айланиб чиқади ва тагин Ҳажарул Асвад ёнига келиб, уни ўпади. Мана шу бир тавоф ҳисобланади. Шу тариқа етти марта тавоф қилинади: уч марта югуриб ва тўрт мартасида оҳиста юриб. Тавоф тугагач, Иброҳим алайҳиссалом мақомига келишади. Каъба рўбарўсидаги мақом орқасида туришади ва бунда мақом Каъба ва зиёратчи ўртасида бўлади. Бу ерда «тавоф намози» деб аталувчи икки ракат намоз ўқишади. Сўнгра Замзам қудуғи жойлашган бўлмага кириб, сувидан ичишади ё юзларига сепишади. Масжид ал-Ҳарамдан Бобуссафо эшиги орқали чиқишади. Бу эшикдан чиққан жойда Сафо тоғи жойлашган. Зиёратчилар Сафо тоғига кўтарилгач, Каъба тарафга қараб, маълум дуоларни ўқишади. Дуохонликдан сўнг пастга тушиб, бозор орқали Марвога боришади, яъни жанубдан шимол томонга қараб юришади. Бозордан ўтишаркан, юзларини Масжид ал-Ҳарам эшиклари томон қаратишади. Бу бозордан Расул алайҳиссалоту васаллам югуриб ўтган ва бошқаларни ҳам югурмокқа ундаган. Бозорнинг узунлиги эллик қадам ва икки тарафида тўртта минора бор. Одамлар Сафо тоғидан югуришганда бу ердаги икки минора орасидан ўтишади ва то бозорнинг нариги чеккасидаги икки минора оралиғигача югуриб боришади, сўнгра оҳиста юриб, Марво тоғига келишади. Поғоналарга етгач, тепага чиқиб, маълум дуоларни ўқишади ва орқага қайтишади. Боз ҳам бозордан ўтишади. Шу тарзда тўрт марта Сафодан Марвога ва уч марта Марводан Сафога бориб, бозордан жами етти бор ўтишади.

Марво тоғи ёнбағрида бир-бирига рўпара йигирма дўкон бор. Буларда ҳожилар соч олдиришади. Умра тамом бўлиб, Ҳарамдан чиқишгач, шарқ томондаги «Суқулатторин»¹¹⁸ деб аталувчи катта бозорга боришади. Гўзал қилиб солинган бу бозорда асосан дорифурушлар савдо қилишади. Маккада иккита ҳаммом бўлиб, заминига бир хил яшил тош ётқизилганки, уни қайроқтош сифатида ҳам ишлатса бўлади. Менинг тахминимча, Макка шаҳрида икки мингга етар-етмас туб жой эркак киши бор. Қолган беш юз киши муҳожир ва мужовирлардир. Ўша пайтда бу ерда қаҳатчилик бўлиб, ўн олти ман буғдой

бир мағриби динор турарди. Аҳолининг бир қисми шаҳарни тарк қилган. Маккада Хуросон, Мовароуннахр, Ироқ ва бошқа мамлакатлардаги ҳар шаҳарнинг ўз карвонсаройи бўлиб, бу пайтда уларнинг аксари вайрона ҳолида эди. Бағдод халифалари бу ерда жуда кўп иморатлар ва гўзал бинолар қурдиришган. Аммо биз борган пайтимизда буларнинг баъзилари хароб бўлган, баъзилари эса айрим одамларнинг мулки бўлиб қолган эди.

Маккадаги қудуқларнинг суви шўр, ичиб бўлмайди. Аммо жуда кўп чуқур ҳовузлар қазиб, катта сув омборлари бунёд этишганки, уларнинг ҳар бирига ўн минг динор сарфланган. Буларни ёғингарчилик пайти тоғ дараларидан оқиб тушадиган сувга тўлдириб олишади. Аммо биз борган пайтимизда ҳаммаси бўм-бўш эди. Адан амирларидан бири — уни Шоддил ўғли деб аташарди — Маккага ер остидан сув келтиришга жуда кўп пул сарфлаган. Арафотда бу сувдан экинзор ва боғларни суғоришарди. Бу ерда полизлар кўплигидан Маккага сув кам қолади ва у ҳам шаҳарга етиб келмайди. Сув етиб келадиган жойда ҳовуз қазилган. Ҳовузга тўпланадиган сувни мешкобчилар шаҳарга элтиб сотишади. Шунингдек, йўлларда ҳам сув сотишади. Ярим фарсанг масофада «Бираззоҳид» деб аталувчи қудуқ бор. Ёнида ажойиб масжид бор. Бу қудуқнинг суви ширин ва мешкобчилар шаҳарга келтириб сотишади.

Макка оби ҳавоси ғоят иссиқ бўлади. Қадимги йил ҳисоби бўйича баҳманмоҳ (январ)да мен бу ерда янги узилган бодринг ва бақлажонни кўрдим. Ниҳоят, мен тўртинчи маротаба Маккага келиб, тўрт юз қирқ иккинчи йил ражаб ойи бошларидан (1050 йил, ноябр) то зулҳижжа ойининг йигирманчисигача мужовир бўлиб яшадим. Эски таквим бўйича фарвардин ойининг ўн бешларида (апрел) узум пишди ва қишлоқлардан келтириб шаҳар бозорларида сота бошлашди. Ўрдибеҳишт ойида (май) қовун мўл бўлиб қолди. Хатто қишда ҳам бу ерда ҳар хил мевалардан топилади ва дўконлар бўшаб қолмайди.

Арабистон ва Яман таърифи

Маккадан жануб томонга қараб юрилса, бир манзилдан сўнг Яман вилояти бошланади ва бу вилоят замини то денгиз бўйигача чўзилган. Яман ва Хижоз ерлари ўзаро туташган ва ҳар икки вилоятда араб тилида сўзлашишади. Яманни бошқачасига «Химяр»¹¹⁹, Хижозни эса «Араб» деб ҳам аташади. Ҳар икки вилоятни уч тарафдан денгиз суви ўраб олган ва шунинг учун бу замин оролсифатдир. Арабистонда обод жойлар кам. Аҳолиси асосан саҳройилар бўлиб, улар чодирларда яшаб, чорвачилик билан шуғулланишади. Химяр ўлкаси уч қисмдан иборат. «Тихома» деб аталувчи қисми Қулзум денгизи соҳилида жойлашган. Бу ерда шаҳарлар ва обод жойлар кўп. Саъда, Зобид¹²⁰, Санъо¹²¹ ва бошқа бир қанча шаҳарлар ушбу водийда жойлашган. Химярнинг бошқа қисми тоғликлардан иборат бўлиб, «Нажд» деб аталади. Бу ерда кимсасиз ва совуқ даралар, мустаҳкам қалъалар бор. Бу ўлканинг учинчи қисми машриқ тарафдадир. Бу ерда шаҳарлар кўп, Нажрон, Аср ва Беша шулар жумласидандир. Бу заминда ҳар бир ноҳиянинг ўз малики ёки райси бўлиб, ҳамма бўйсунадиган султон ёки ҳукмдор йўқдир.

Гумдон қасри Яманда, Санъо шаҳрида жойлашган. Ҳозирда ундан фақат шаҳар ўртасидаги бир тепалик қолган. Бу ерликларнинг айтишича, бу қаср эгаси жаҳонга ҳукмрон бўлган эмиш. Бу тепаликка жуда кўп хазина ва дафиналар кўмилган дейишади, аммо на султон ва на раият бу бойликларни казиб олмоққа рағбат қилмайди. Санъо шаҳрида ақиққа ишлов беришади. Ақиқ тоғдан олинадиган бир хил тошдир. Уни қумга булаб, оловда тоблашади. Сўнгра яна қумга булаб, офтобга қўйишади. Шундан кейин чархда ишлов беришади. Мен Мисрда бўлганимда султонга Ямандан келтирилган шамширни кўрдим: унинг дастаси ёқутга ўхшаш қизил ақиқ парчасидан ясалган эди.

Масжиди Ҳарам ва қаъба хонаси таърифи

Аввал айтиб ўтганимиздек, Қаъба хонаси Масжиди Ҳарам ўртасида ва Масжиди Ҳарам Макка шаҳри ўртасидадир. Унинг узунаси шарқдан ғарбга, эни шимолдан жанубга чўзилган. Аммо масжид девори тўғри эмас, бур-

чаклари ёйиқ бўлгани учун айлана шаклга мойилдир. Зеро, масжиднинг қай бир жойида туриб намоз ўқишса ҳам, Каъбага юзланмоқ лозим. Масжиднинг энг узун томони Иброҳим алайҳиссалом дарвозасидан Бани Ҳошим дарвозасигача бўлиб, тўрт юз йигирма тўрт аршдир. Эни эса шимол тарафдаги Бобуннадвадан жанубдаги Бобуссафогача уч юз тўрт аршдир. Айланага мойил бўлгани учун баъзи жойлари торроқ ва айрим жойлари кенгрок кўринади.

Масжид теварагига учта мармар сутунли усти ёпик равоқ тикланган. Шифтининг масжид ҳовлиси тарафдаги узун томонида қирқ бешта ва энида йигирма учта тоқи қилинган. Мармар сутунлар жами саксон тўрттадир. Айтишларича, буларнинг ҳаммаси Бағдод халифасининг фармониغا кўра денгиз йўли орқали Шомдан келтирилган. Яна ҳикоя қилишларича, сутунларни Маккага келтиргач, кемаларга боғланган ва кела-келгунча узилиб-титилиб кетган арқонларни сотишибди. Бу савдодан олтмиш минг мағриби динор олишибди. Ушбу сутунлардан бири Бобуннадва ёнида бўлиб, қизил мармардандир ва, айтишларича, у вазни барабар тиллага сотиб олинган. Шундай битта сутун вазни тақрибан уч минг мандир. Масжиди Ҳарамга кириладиган ўн саккиз жой устига тоқилар қилинган бўлиб, уларни мармар сутунлар кўтариб туради. Биронтасига эшик ўрнатилмаган ва истаган пайт бемалол кириш мумкин.

Машриқ томонда тўрт дарвоза бор. Шимолий бурчакда уч тоқили Бобуннаби¹²² жойлашган. Шу деворнинг жанубий бурчагида бошқа икки тоқили дарвозани ҳам «Бобуннаби» деб аташади. Бу икки дарвоза орасидаги масофа юз аршдан кўпроқдир. Бу дарвозалардан чиққан жойда атторлар бозори жойлашган. Расул алайҳиссаломнинг уйи шу ерда бўлган ва намозга ушбу дарвозадан кирганлар. Бу дарвозадан нарирокда, худди шу шарқий деворда Боби Али жойлашган. Бу дарвозадан амиралмўъминин Али каррамаллоҳу важҳаҳу намозга кирган ва у уч тоқилидир.

Жанубий деворда, яъни масжиднинг узун томонида етти дарвоза бор. Ярим доира кунжда жойлашган биринчиси Бобуддаққоқин¹²³ бўлиб, у икки тоқилидир. Ғарб томонга бир оз юрилса, бошқа икки тоқили Бобулфасонин деб аталувчи дарвоза бор. Ундан нарида беш тоқили Бобуссафо бўлиб, унинг ўртадаги тоқи улкан ва икки

ёнбошида иккитадан кичик тоқилар қилинган. Расулulloҳ алайҳиссалом шу дарвозадан чиқиб, ибодат қилмоқ учун Сафо тоғига борган. Ўртадаги тоқи бўсағаси каттакон оқ тошдан. Аввал бу ерда қора тош бўлиб, Пайғамбар алайҳиссалом табаррук оёқларини қўйганда, муборак оёқ излари муҳрланиб қолган. Бу изни қора тошдан авайлаб қирқиб олиб, оқ тошга ўрнатганлар. Оёқ бармоқлари масжид томонга йўналган. Баъзи ҳожилар оёқ изига юзларини босишади, баъзилари оёқ қўйишади. Мен табаррук изга юзимни қўйишни вожиб билдим. Бобуссафодан ғарб томонга бир оз юрилса, икки тоқили Бобуссатво, ундан нарироқда яна икки тоқили Бобуттамморин, сўнгра эса Бобулмаъмил жойлашган. Бу икки тоқили дарвоза қаршисида Абужаҳлнинг¹²⁴ уйи бўлиб, эндиликда бу ер ҳожатхонадир.

Масжид эни бўлмиш ғарбий деворда уч дарвоза бор. Биринчиси жанубий кунждаги икки тоқили Боби Урватдир. Девор ўртасида уч тоқили Боби Иброҳим алайҳиссалом жойлашган. Шимолий деворда эса тўртта дарвоза бор. Ғарбий кунжда якка тоқили Бобулвасит¹²⁵, нарироқда шарқ тарафда ҳам якка тоқили Бобулмушоварат¹²⁶ жойлашган. Масжиднинг шимоли-шарқий кунжида Боби Бани Шайба бор.

Каъба хонаси масжид ичкарисидадир. У чўзиқ мураббаъ шаклида бўлиб, узунаси шимолдан жанубга, эни шарқдан ғарбга чўзилган ва узунаси ўттиз, эни ўн олти аршдир. Эшиги шарқ тарафдадир. Ичкари кирганда ўнг қўл тараф рукни ироқи, чап қўл тараф рукни Ҳажарул-Асваддир. Жанубий-ғарбий бурчакни «рукни ямани», шимоли-ғарбий бурчакни эса «рукни шоми» деб аташади. Ҳажарул-Асвад девор бурчагидаги каттакон тошга ўрнатилган бўлиб, агар қоматдор одам ёнида турса, унинг кўкрагига тўғри келади. Ҳажарул-Асваднинг узунлиги бир қаричу тўрт бармоқ, эни саккиз бармоқ бўлиб, шакли думалокқа мойилдир. Ҳажарул-Асваддан хона эшигигача тўрт арш бўлиб, бу ораликни «Мултазам» деб аташади. Хона эшиги ердан тўрт арш баланд қилинган ва ерда турган одамнинг бўйи бўсағага етади. Ёғоч нарвон ясашган ва лозим пайтларда уни қўйишади ва одамлар кўтарилиб, Каъба хонасига киришади. Нарвон кенг бўлгани туфайли ундан ўн одам ёнма-ён кўтарилиб — туша олади. Хона сатҳи ҳам шунча миқдорда баланд кўтарилган.

Каъба эшигининг таърифи

Бу сожъ¹²⁷ дарахти ёғочидан ясалган икки табақали эшик бўлиб, баландлиги олти ярим арш ва ҳар табақасининг эни биру уч чорак газ, яъни иккала табақа биргаликда уч ярим газ келади. Эшикнинг ўзига ва ундан тепароққа ҳам ёзув битилиб, кумуш доирачалар ва нақшинкор лавҳалар ўймакорлик қилинган. Лавҳалар эритилган олтин ва кумуш сувини юргизиб битилган ва ушбу оят охиригача битилган: «Инно аввало байтин вузиъа мин наси аллазий би бакка».¹²⁸ Ҳазнадан жўнатилган иккита катта кумуш ҳалқа эшикнинг икки табақасига қоқиб қўйилган. Ҳар кимнинг ҳам қўли уларга етавермайди. Улардан кичикроқ яна иккита кумуш ҳалқа табақаларга қоқилган бўлиб, буларга истаган кишининг қўли бемалол етади. Пастки икки ҳалқага катта кумуш қулф солинган ва унинг воситасида эшик бекилади. Қулфни ечмас эканлар, эшик очилмайди.

Каъба ичкараси таърифи

Каъба девори эни, яъни қалинлиги олти қариқдир. Хона заминига оқ мармар қопланган. Хонада учта бўлма бор ва бири эшик қаршисида, қолган иккитаси шимол тарафдадир. Томни кўтариб турган ёғоч сутунлар сожъ дарахтидан ясалган ва битта айланасини истисно этганда барчаси чор кирралидир. Шимол тарафда ерга ётқизилган узунчоқ қизил мармар тахтача бўлиб, айтишларича, Расул алайҳиссалом шу ерда намоз ўқир эканлар. Бундан воқиф бўлган ҳар бир кимса худди ўша жойда намоз ўқимоққа интиларди.

Хона деворлари рангбаранг мармар билан қопланган. Ҳарб тарафда олти кумуш меҳроб бўлиб, деворга мих билан қоқилган. Уларнинг ҳар бири одам бўйи баробарида, зар ва кумуш, ҳал ишлатиб обдан безатилган. Меҳроблар ердан баландроқдадир. Деворларнинг ердан тўрт арш баландликкача бўлган қисми оддий ва безаксиз, ундан тепаси эса то шифтгача мармар билан қопланиб, зарҳал нақшлар чизилган. Биттаси рукни ироқи, иккинчиси рукни шоми ва учинчиси рукни яманида жойлашган ҳар уч бўлманинг бурчакларида деворга кумуш мих билан иккитадан ёғоч тахта қоқиб қўйилган. Бу тахталар Нуҳ алайҳиссалом кемасидандир. Ҳар тахта-

нинг узунлиги беш газ ва эни бир газдир. Хажарул-Асвад ортидаги бўлмага кизил ипак тўшалган. Каъбага кирганда ўнг томон бурчакда эни ва бўйи уч газга уч газ бўлган бир бўлма бўлиб, унда томга олиб чиқадиغان зина жойлашган. Бўлманинг бир тавақали нукрагин эшигини «Бобурраҳмат» дейишади ва унга кумуш кулф солинган. Томга чиқишда шифтда яна бир кўтарма эшик бўлиб, унинг ҳар икки томонига кумуш қопланган. Каъба шифти ёғочдан қилинган, лекин бутун юзасига ипак қоплангани учун ёғоч кўринмайди. Олд девор тепасида, шифт тагида заррин китоба¹²⁸ бўлиб, унга Маккани Аббосий халифалар қўлидан тортиб олган Миср султони номи битилган. У ал-Азизуддиналлоҳдир¹³⁰. Яна шу деворга қоқилган тўртта катта кумуш тахталарнинг ҳар бирига ўз даврида ушбу тахталарни узатган Миср султонлари номлари ёзилган.

Сутунлар орасида учта кумуш қандил осилган. Каъба томи биллурга ўхшайдиган Яман мрамари билан қопланган. Хонанинг тўрт бурчагида тўртта дераза бор ва уларга ойна қўйилган бўлиб, ёруғлик шулардан тушади, аммо ёмғир ўтолмайди. Шимолий девор ўртасида новдон ўрнатилган ва узунлиги уч газдир. Унга бошдан-охир заррин хат ёзилган.

Шимол тарафда, Каъба ташқарисида бир ярим газ баландликда девор тикланган. Ёй шаклидаги бу деворнинг икки чеккаси Каъба бурчакларига тақалган. Девор ўртаси эса Каъба деворидан ўн беш газ масофададир. Девор ва унинг олдидаги майдонча рангоранг нақшли мрамарлар билан қопланган ва бу жойни «Ҳижр» деб аташади. Томдаги сув тарновдан Ҳижрга оқиб тушади ва тарнов остига меҳроб шаклидаги яшил тош қўйилган. Бу тош катталиги шу қадарки, унинг устида намоз ўқимок мумкин. Иброҳим алайҳиссалом мақоми Каъбадан шарқ тарафдадир. Бу бир тош бўлиб, унда Иброҳим алайҳиссаломнинг икки оёғи изи бор. Мақом ва Каъба оралиғи уч аршдир.

Замзам қудуғи таърифи

Замзам қудуғи Каъба хонасидан шарқ тарафда, яъни Хажарул-Асвад турган бурчак тўғрисидадир. Хона ва қудуқ оралиғи қирқ олти аршдир. Қудуқ оғзи уч ярим газга уч ярим газ бўлиб, суви шўрроқ, лекин ичса бўлади. Қудуқ атрофи икки ярим арш баландликдаги оқ

мармар ихота билан ўраб олинган. Ихотанинг тўрт тарафида ҳовузлар бўлиб, уларга сув қуйишади ва одамлар таҳорат учун шу ҳовузлардан сув олишади. Тўкилган сув пастга оқиб кетиши учун қудуқ ва ихота оралиғига бўйра тўшалган. Ихота эшиги шарқ томондадир. Замзам ихотаси қаршисида, ундан шарқ томонда яна бир мурабба шаклидаги гумбазли бино бўлиб, уни «Сиқоятулҳож»¹³¹ деб аташади. Бу ерда сув тўлдирилган хумлар бор ва ҳожилар улардан сув ичишади. Сиқоятулҳожидан шарқ томонда узун қилиб солинган уч гумбазли бино бўлиб уни «хизонатуззайт»¹³² деб аташади. Бу ерда шам, мой ва қандилларни сақлашади.

Каъба атрофига сутунлар тикланган, бир-бирига тўсинлар билан бирлаштирилган. Бу тўсинлар безак ва нақшлар билан безатилиб, кечаси шам ва чироқлар осиш учун ҳалқа ва илмоқлар ўрнатилган. Уларни «машоъил» деб аташади. Каъба деворидан мазкур машоъилгача бир юз эллик газ масофа бўлиб, у ер тавоф қилинадиган жойдир.

Шундай қилиб, Масжиди Ҳарам саҳнида Каъбаи Муаззам шаррафаҳуллоҳи таолодан бошқа яна учта уй: Замзам ихотаси, Сиқоятулҳож ва Хизонатуззайт бор. Масжид атрофидаги усти ёпиқ айвон деворлари ёнига Мағриб, Миср, Шом, Рум, икки Ироқ¹³³, Хуросон, Мовароуннаҳр ва бошқа ўлкалар шаҳарларига қарашли сандиқлар қўйилган.

Маккадан тўрт фарсанг шимолда Бурқа ноҳияси жойлашган. Бу ерда Макка амири ўз лашкари билан туради. Оқар сув ва дарахтзорлари бўлган ушбу ноҳиянинг майдони эни ва бўйига икки фарсангдандир. Шу йил мен ражаб ойининг биринчи кунидан бошлаб, Маккада мужовир бўлдим. Бу ерда бутун ражаб ойи мобайнида ҳар куни куёш чикқанда Каъба эшигини очиш одати бор.

Каъба шаррафаҳуллоҳи таоло эшигини очиш маросими таърифи

Каъба хонаси эшигининг калити Бани Шайба деган араб қабиласида бўлиб, хонанинг хизматини ҳам шу қабил қилади. Бунинг эвазига улар Миср султонидан маош ва сарполар олишади. Қабил ақсоқоли калитни доимо ўзида сақлайди. У Каъбага борганида беш-олти киши унга ҳамроҳ бўлади. Улар келишгач, ҳожилардан ўн киши таъриф қилганимиз нарвонни кўтариб келтириб,

эшик олдига кўйишади. Оқсоқол нарвондан кўтарилиб, остона олдида тўхтади ва яна икки одам чиқиб, сариқ ипак мато ёйиб, бири бу, бошқаси нариги чеккасидан ушлаб, эшикни очаётган оқсоқолни тўсиб туришади. Оқсоқол қулфни очиб, халқалардан чиқариб олади. Бу пайт эшик олдига жуда кўп ҳожилар тўпланишади. Эшик очилганда, улар қўлларини кўтариб дуо ўқишади. Маккадаги барча одамлар ҳожиларнинг овозини эшитгач, Каъба эшиги очилишини билишади ва бутун халқ баланд овозда дуо ўқиб, гўё Маккага улкан ғулғула тушгандек бўлади. Сўнгра оқсоқол ичкари киради. Икки одам ипак матони олдингидек ушлаб туришади ва оқсоқол икки ракат намоз ўқийди. Ташқари чиққач, эшикнинг икки табақасини ҳам очиб, остонада турган ҳолда баланд овозда хутба ўқийди ва Расулulloҳ алайҳиссалом ва унинг хонадонига саловот бағишлайди. Сўнгра оқсоқол ва унинг ёронлари эшикнинг икки томонида туришади ва ҳожилар хонага кира бошлайдилар. Ҳар бир ҳожи икки ракат намоз ўқиб чиқади ва бу ҳол кун ярмигача давом этади. Каъбада намоз ўқиганда эшик тарафга юзланишади, аммо бошқа тарафларга юзланиб намоз ўқимоқ ҳам раводир. Каъба одамга лик тўлиб, бошқа киши киришига имкон қолмагач, мен одамларни санай бошладим ва жами етти юз йигирма киши бор экан.

Яман халқи ҳажга келишганида уларнинг ҳар бири ҳиндилар каби лунги боғлаб олишади ва сочларини ёйиб, соқолларини ўришади. Улар худди ҳиндилардек белларига дудам шамшир (катора) осиб олишади. Айтишларича, ҳиндилар асли Ямандан келиб чиққан бўлиб, «катора»нинг араблашган шакли «қаттола»дир.

Шаъбон, рамазон ва шаввол ойларида душанба, пайшанба ва жума кунлари Каъба эшигини очишади ва зулқаъда ойи бошлангач, бошқа очинмайди.

Жаъронада қилинадиган умра таърифи

Маккадан тўрт фарсах шимолда Жаърона номли мавзеъ бор. Бу ерда Мустафо саллаллоҳу алайҳи вассалам ўз лашкари билан тўхтаб, ўн олтинчи зулқаъдада эҳром кийиб, бу ердан Маккага бориб умра қилганлар. Бу ерда иккита қудуқ бўлиб, бирининг номи Биъруррасул¹³⁴, иккинчисиники Биъри Али ибни Абутолиб¹³⁵ саловотуллоҳи алайҳумо. Иккала қудуқнинг ҳам суви ғоят ширин бўлиб, ораларидаги масофа ўн газдир. Пайғамбар бажо келтир-

ган ишлар суннат бўлганидан бу ерда белгиланган мавсумда умра қилишади. Қудуқлар яқинида бир қоя бўлиб, тошлар юзасида косага ўхшаб кетадиган чуқурликлар бор. Айтишларича, пайғамбар алайҳиссалом шу чуқурликда ўз қўллари билан хамир қорган эканлар. Одамлар бу ерга келиб, қудуқ сувидан олиб, чуқурликларда хамир қоришади. Атрофда бутазорлар кўп бўлиб, ўтин териб келишади ва нон ёпиб, уни табаррук нарса сифатида уйларига элтишади.

У ерда яна бир баланд қоя бўлиб, ривоятларга қараганда, Билол Ҳабаший¹³⁶ унинг тепасида туриб, азон айтган экан. Ҳануз одамлар бу қояга чиқиб, намозга чақириб азон айтишади. Мен у ерга борганимда издиҳом ҳаддан зиёд эди. Кажавали туяларнинг ўзи мингдан ортиқ бўлиб, бошқаларининг сону саноғига етиб бўлмас эди.

Мен Мисрдан Маккага бу гал келганим йўл уч юз фарсангдир. Маккадан Ямангача ўн икки фарсанг. Арафот водийси тепаликка ўхшаш пастак тоғлар билан ўралган. Водийнинг кенглиги эни ва бўйига икки фарсангдандир. Олдин бу ерда Иброҳим алайҳиссалом бино қилган масжид бўлиб, ҳозирда гиштин минора вайронасигина сақланиб қолган. Пешин намози пайтида хатиб унга чиқиб хутба ўқийди. Сўнгра азон айтилиб, сафарда расм бўлганидек, жамоат билан икки ракат намоз ўқишади. Шундан сўнг хатиб туяга минади ва ҳамма машриқ томон йўл олади. Бир фарсанг масофада чоғроқ қояли тоғ бўлиб, уни «Жабалуррахмат» деб аташади. Бу ерда тўхталиб, то кун ботгунча ибодатга машғул бўлишади.

Шоддилнинг Адан амири бўлган ўғли водийга узок жойдан сув келтирган. У беҳисоб маблағ сарфлаб, сувни бу тоғдан Арафот водийсига оқизган ва у ерда ховузлар қаздирган. Улар ҳаж пайтида ҳожилар учун сувга тўлатиб қўйилади. Ўша Шоддилнинг ўғли Жабалуррахмат тоғи тепасига тўрт тоқили азим иморат қурдирган бўлиб, арафа куни ва кечаси унинг гумбазида кўплаб чироқ ва шамлар ёқишади ва уларнинг ёғдуси икки фарсангдан кўриниб туради. Айтишларича, бу иморатни қуришга ижозат олиш учун у Макка амирига минг динор берган.

Тўрт юз қирқ иккинчи йил зулҳижжа ойининг тўққизинчи куни (1051 йил, 27 апрел) Оллоҳ субҳонаҳу ва таоло мадади билан мен тўртинчи маротаба ҳаж қилдим. Кун ботгач, хатиб ва ҳожилар Арафотдан бир фарсанг масофадаги Машъаралҳарамга боришади. Бу ерни «Муздалифа» деб аташади. Мақсурага ўхшаш бино қурилган

бўлиб, одамлар унда намоз ўқишади. Минода шайтонга отиладиган тошларни шу ерда йиғишади. Одатга кўра бу кеча, яъни ҳайит кечаси бунда бўлиб, бомдод намозини ўқишади. Қуёш чиққач, ҳожилар Минога бориб, қурбонлик қилишади. Бу ерда катта масжид бўлиб, «Хайф масжиди» деб аталади. Минода хутба ва ҳайит намози ўқиш расм эмас, чунки Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам буюрмаганлар. Ойнинг ўнинчи куни Минода бўлиб, тош отишади. Бу ҳолнинг шарҳи «Ҳажнома»да айтиб ўтилган.¹³⁷

Ойнинг ўн иккинчисида кимки ватанига қайтишга қарор қилган бўлса, шу ердан жўнаб кетади, бошқалар Маккага боришади.

Маккаи Мукаррамадан қайтмоғим баёни

Шундан сўнг бир бадавийнинг туясини то Лаҳсогача кироя қилдим. Маккадан у ергача ўн уч кунлик йўл деб айтишди.

Худои таоло уйи билан видолашиб, тўрт юз қирк иккинчи йил зулҳижжа ойининг ўн тўққизида жума куни, қадимги тақвим бўйича хурдодмоҳнинг бошида (1051 йил, 7 май) Маккадан йўлга чиқдим. Етти фарсанг йўл юргач, бир яйлоққа етиб келдим. Бу ердан тоғ кўриниб турарди. Тоғ тарафга қараб йўлга тушдик. Йўлимизда водий ва қишлоқлар, Биърул Ҳусайн ибн Салома деб аталувчи қудуқ бор эди. Ҳаво салқин бўлиб, йўл шарқ томонга кетарди.

Зулҳижжа ойининг йигирма иккинчисида душанба куни Тоифга¹³⁸ етиб келдик. Маккадан бу ергача ўн икки фарсангдир. Тоиф — тоғ устида жойлашган. Хурдод ойида чунон совуқ эдики, офтобрўяда ўтиришга тўғри келарди. Маккада эса бу пайт қовун пишиғи эди. Тоиф шаҳарчасининг анорзор ва анжирзорлари жуда кўп экан. Шаҳар яқинида Абдуллоҳ ибн Аббос¹³⁹ розияллоҳу анҳунинг қабри бор. Бағдод халифалари бу ерда катта масжид қурдиришган. Қабр масжиднинг бир бурчагида, меҳроб ва минбарнинг ўнг томонида жойлашган. Одамлар масжид атрофида уйлар қуриб жойлашиб олишган.

Тоифдан чиқиб, пасту баланд тоғ йўлида давом этдик. Тез-тез кичик қишлоқ ва қўрғонлар учраб турарди. Менга қоялар орасидаги вайрона бир қўрғонни кўрса-тишди. Араблар: «Лайлининг уйи шу бўлган», деб ай-

тишди. Лайли ва Мажнун қиссаси ғоят ажибдир. У ердан биз Мутор қалъасига етиб келдик. Тоифдан бу ергача ўн икки фарсангдир. У ердан Сурайё деб аталувчи ноҳияга бордик. Хурмозорлар жуда кўп бўлиб, экинзорларни чиғир ёрдамида чиқарилган қудук суви билан сугоришаркан. Айтишларича, бу ерда ҳеч қандай ҳоким ва султон йўқ экан. Ҳар жойнинг ўз меҳтари ва раиси бўлиб, бошқа ҳеч кимга бўйсунмайди. Аҳоли талончилик ва хунрезликка машғул бўлиб, доимо бир-бирлари билан уруш ва хусумат қилишади. Тоифдан бу ергача йигирма беш фарсанг деб ҳисоблашади. У ердан ўтиб «Жиз» деб аталувчи қалъага келдик. Ярим фарсанг жойда тўртта қўрғон бўлиб, биз улардан энг каттаси — «Ҳисни Бани Нусайр» деб аталувчи қўрғонда тўхтадик. Камрок бўлса-да, хурмо дарахтлари бор экан. Биз туясини кироя қилган одамнинг уйи Жизда эди. Бу ерда ўн беш кун туриб қолдик, чунки бизни нарига бошлаб борадиган ҳафир¹⁴⁰ йўқ эди. Бу ўлка бадавийларининг ҳар қабила ўз чорвасини боқадиган ҳудудлари бўлиб, бегона ҳудудга қадам босолмасди. Кимники ҳафирсиз кўрсалар, ушлаб бор-будини шилиб олишар, ҳатто кийимларини ҳам қолдиришмас эди. Шу сабабли улар еридан ўтиш учун қабила аҳлидан ҳафир олиш керак эди. Ҳафир йўл бошлаб борар ва уни «қаловуз» деб ҳам аташарди.

Иттифоқан, биз ерларидан ўтишимиз лозим бўлган бадавийлар қабиласининг (бу қабилани «Бани Савод» деб аташарди) сардори Жизга келиб қолди ва биз уни ўзимизга ҳафир қилиб олдик. Унинг исми Абуғоним Аббос ибн ал-Баир эди. Биз унинг ҳамроҳлигида йўлга тушдик. Бир тўда бадавий бизни кўриб, устимизга бостириб келишди. Улар, ўлжа топдик, деб ўйлашган эди. Чунки, улар ҳар бир бегона одамни ўлжа ҳисоблашади. Сардорлари бизга ҳамроҳлиги туфайли ҳеч нарса дейишмади. Агар бу одам бўлмаганида, эҳтимол, бизни ўлдиришарди. Барибир буларнинг орасида ҳам бир неча муддат туриб қолишга тўғри келди. Чунки, бизни яна нарига бошлаб борадиган ҳафир йўқ эди.

Бу ерда биз ҳар бирига ўн динордан тўлаб, иккита ҳафир ёлладик. Бу пул эвазига улар бизни бошқа қабила ҳудудидан ўтказиб қўймоқлари керак эди. Бу араб қабиласининг етмиш ёшли кексалари менга ўз умрлари давомида туя сутидан бошқа овқат ейишмаганини сўзлаб беришди. Чунки, бу чўлда фақат туяларгина ея оладиган

шўрадан бошқа бирон гиёҳ битмайди. Улар ҳатто бутун олам шунақа бўлса керак, деб ўйлашаркан. Шу тарзда мен бир неча бор у қабиладан — бу қабилага ўтдим. Ҳамма жойда хавф-хатар ва таҳдидга дуч келмоқ мумкин эди. Аммо Оллоҳ таборак ва таоло бизнинг бу пурхатар жойдан соғ-саломат чиқишимизни хоҳлаган экан.

Сўнгра даралар орасидаги Сўрбо деган жойга етиб келдик. Бу ерда гумбазга ўхшаган тоғлар бўлиб, буларга ўхшашини мен бошқа ҳеч бир вилоятда кўрмаган эдим. Баландлиги шу қадарки, ёй ўқи чўққисига етмаса керак. Товуқ тухуми янглиғ қаттиқ ва силлиқ бўлиб, ҳеч бир ёриқ ё нотекислик кўринмасди. Биз бу тоғлар ёнидан ўтиб кетдик.

Менинг ҳамроҳларим калтакесак кўриб қолсалар, тутиб олиб ейишарди, қаердаки бадавийлар бўлса, туя сути ичишарди. Мен калтакесак еёлмас, туя сутига ҳам иштаҳам йўқ эди. Йўлда бир хил дарахтлар учраб, уларнинг катталиги мошдек келадиган меваси бор эди. Мен шу мевалардан бир мунча териб, шунга қаноат қилдим. Кўп нарсаларни кўриб, азоблар чекиб, ниҳоят, бисёр машаққатлардан сўнг сафар ойининг йигирма учунчи куни (1051 йил, 8 июл) Фалажга етиб келдик. Маккадан бу ергача бир юз саксон фарсангдир. Фалаж — чўл ўртасидаги катта ноҳия, лекин ўзаро урушлар натижасида хароб ҳолга келган. Биз бўлган пайтимизда обод жойи бўйига ярим фарсанг ва энига бир мил эди. Бу жойда ўн тўртта кўрғон бор. Одамлари ўғри, муфсид ва жоҳилдирлар. Ўн тўрт кўрғон икки муҳолиф тарафга қарашли бўлиб, улар орасида мудом хусумат ва адоват мавжуддир. Улар «Биз тангри таоло Қуръонда зикр қилган Асҳоби ар-рақим¹⁴¹ авлодиданмиз», деб таъкидлашарди. Бу ерда тўртта кориз¹⁴² бўлиб, суви асосан хурмозорларни суғоришга сарф бўлади. Экинзорлари баландроқда, кўпроқ қудуқ сувидан суғоришади. Дала юмушларида ҳўкиз эмас, балки туяларни ишлатишади ва мен умуман, бу ерда ҳўкиз кўрмадим. Экинзорлари кам ва ҳар одам ўзига ажратилган озгина ундан нон ёпиб ейди. Кундузлари хурмо ейишади. Мен бу ерда Басра ва бошқа жойдагилардан ҳам кўра яхшироқ хурмо кўрдим. Бу ернинг одамлари ғоят қашшоқ ва бадбахтдирлар. Шу қашшоқликларига қарамай, ҳар куни уруш, адоват ва қон тўкишга машғул эдилар. Бу ерда хурмонинг «майдун» деб аталадиган навини кўрдим, ҳар донаси ўн дирҳам¹⁴³ ке-

ларди. Ўртасидаги данаги бир ярим дирҳамдан ошмасди. Айтишларича, бу хил хурмони йигирма йил сақласа ҳам, айнимас экан. Уларнинг савдо-сотиғида Нишопур олтини муомала қилинади.

Мен Фалажда тўрт ой бўлдим ва бу кунларни шундай ҳолатда ўтказдимки, ундан ёмонини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Икки қоп тўла китобларимни айтмаса, бошқа ҳеч қандай мол-дунём йўқ эди. Бу ернинг одамлари оч-яланғоч эдилар. Намозга борганда қилич ва қалқонини ўзлари билан олишарди. Турган гапки, булар китоб сотиб олишмайди. Биз бир масжидда яшардик. Менда бир оз шангарф ва ложувард бўёғи бор эди. Масжид деворига байт битиб, орасига баргли новданинг расмини чиздим. Улар буни кўриб, хайратланишди ва бутун кўрғон аҳолиси йиғилиб, томошага келишди. Улар менга шундай дейишди: «Агар масжидимиз меҳробига нақшлар чизсанг, сенга юз ман хурмо берамиз». Юз ман хурмо уларнинг назарида катта бойлик эди. Чунки, мен у ерда бўлганимда қуролланган бир гуруҳ араблар келиб, улардан беш юз ман хурмо беришни талаб қилишди. Улар рози бўлмагач, тўкнашувда кўрғон аҳлидан ўн киши ўлдирилди ва келгиндилар минглаб хурмо дарахтларини чопиб ташладилар. Шунга қарамай, ақалли ўн ман хурмо беришмади.

Мен билан шартлашишгач, меҳробга нақш солдим. Бу юз ман хурмо бизга нажот бағишлади. Чунки, озиқ-овқат тополмасдан ҳаётдан умидимизни узган ва бу саҳродан қандай чиқиб кетишимизни тасаввур ҳам қилолмас эдик. Обод вилоятларга етиб олиш учун қайси тарафга қараб юрманг, хатарли ва ҳалокатли икки юз фарсанг биёбондан ўтиш керак эди. Шу тўрт ой мобайнида мен бирон марта беш ман буғдойни бир жойда кўрмадим.

Нихоят, Ямомадан карвон келди. Улар чарм олиб Лахсога элтишмоқчи экан. Чунки, Ямандан Фалажга чарм олиб келиб, тожирларга сотишарди. Бир араб мени Басрага олиб бора олишини айтди, аммо туя кироясига тўлашга ҳеч вақом йўқ эди. Бу ердан Басрагача икки юз фарсанг бўлиб, туя кирояси бир динор эди, чунки яхши туялар икки-уч динорга сотиларди. Нақд пулим бўлмгани сабабли насиёга кетишга тўғри келди. Аммо: «Басрада ўттиз динор берсанггина, сени олиб борамиз», — дейишди. Басрани бир бор ҳам кўрмаган бўлсам-да,

зарурат юзасидан рози бўлдим. Араб менинг китобларимни туяга юклаб, укамни ҳам туяга миндирди. Мен пиёда йўлга тушдим. Банотуннаш¹⁴⁴ юлдузи йўналишида юрдик ва ер юзаси ҳамвор бўлиб, тоғ ва дўнгликлар йўқ эди. Ер юзаси қаттиқ бўлган жойларда (тақирларда) ёмғир суви туриб қолган эди. Ҳеч жойда йўл асари кўринмаса-да, сезгиларимизга таяниб, кечаю-кундуз йўл юрдик. Энг ажабланарлиси шунда эдики, бизда бирон белгиси бўлмаслигига қарамай, тўсатдан суви бор қудуққа дуч келиб қолдик.

Алқисса, тўрт кечаю кундуздан сўнг Ямомага етиб келдик. Ямомада қатта ва қадимий қалъа бор эди. Қалъа ташқарисида шаҳар ва бозор бўлиб, бунда ҳар турли ҳунармандлар бор эди. Жоме масжиди жуда чиройли. Бу жойнинг амирлари қадимдан Али (р.а.) авлодидан бўлишган ва ҳеч ким бу ноҳияни улар қўлидан тортиб олмаган. Чунки, яқин атрофда қудратли султон ё подшоҳ бўлмаган. Улар зайдимазҳаб бўлиб, азон пайтида шундай дейишади: «Муҳаммадин ва Алиййу хайрулбашар ва ҳаййаала хойруламал». Бу ноҳияда оқар сувли коризлар ва хурмозорлар бор. Айтишларича, хурмо мўлкўл бўлганида минг мани бир динор тураркан. Ямомадан Лаҳсогача қирқ фарсангдир. Қишда у ёққа борса бўлади, чунки баъзи жойларда ёмғир суви бўлиб, уни ичиш мумкин. Ёзда бир қатра ҳам сув топилмайди.

Лаҳсо — чўл ўртасидаги шаҳар. Унга қайси томондан борманг, азим саҳродан ўтишга тўғри келади. Султони бор мусулмон шаҳарларидан Лаҳсога энг яқини Басра-дир. У ердан Басрагача бир юз эллик фарсангдир. Басрада ҳеч қачон Лаҳсо фатҳига азм қилган султон бўлмаган.

Лаҳсо таърифи

Бу шаҳар яқинидаги маҳаллалар, қишлоқлар — бари қалъасифатдир. Шаҳар атрофида заранг тупроқдан кетма-кет тўрт девор тикланган. Ҳар икки девор оралиғи бир фарсанг келади. Бу шаҳарда серсув булоқлар бўлиб, ҳар бири беш тегирмонни айлантиришга етгулик сув беради. Бу сувнинг ҳаммаси ушбу ноҳияда сарфланади ва девордан ташқари чиқазилмайди. Қалъалар ўртасида қатта шаҳарларга хос барча нарсаларга эга бўлган ғоят чиройли бир шаҳар қурилган. Шаҳарда йигирма мингдан ортиқ қурол кўтаришга яроқли эркак бор. Уларнинг сул-

тони уруғ оқсоқолларидан бири бўлган экан. У одамларни мусулмонликдан чиқишга даъват этиб: «Сизни намоз ва рўзани бажо келтирмоқ мажбуриятидан озод этаман. Сизнинг мендан ўзга паноҳингиз йўқдир», деган. Унинг номи Абусаид экан. Агар бу шаҳар аҳлидан «Қайси мазҳабдасан?», деб сўралса, «Биз бусайидлармиз», деб жавоб беришади. Улар намоз ўқишмайди, рўза тутишмайди, лекин Абусаид уларга: «Мен вафотимдан кейин яна сизларнинг олдингизга келаман», дебди. Унинг гўри Лаҳсо шаҳри ўртасида бўлиб, у ерда чиройли машҳад қурилган. У ўзининг фарзандларига улардан олти киши вилоятни идора ва ҳимоя қилишини, у яна қайтиб келгунича раиятга адолат билан ҳукм юргизиш ва бир-бирлари билан ёвлашмасликни васият қилибди.

Энди улар «Дорулмулк» деб аталадиган катта қасрда яшашади. Бу қасрда бир пайтнинг ўзида олти киши ўтира оладиган тахт бор. Улар бир-бирлари билан иттифокликда фармон ва ҳукмлар чиқазишади. Вазирлари ҳам олтита. Олти султон бир тахтга, олти вазир бошқа тахтга ўтириб, ҳар бир иш юзасидан кенгаш қилишади. Ўша вақтда уларнинг ўттиз минг дирҳамхарид¹⁴⁵ занги ва ҳабаш қуллари бўлиб, дала ишлари ва боғдорчиликка машғул эдилар. Раиятдан ушр олишмайди. Агар бирон киши камбағаллашса, ё қарздор бўлиб қолса, ишлари яхшиланиб кетиши учун ёрдам қилишади. Агар бирон одам бошқа бировга қарз берган бўлса, ундан қарзидан ортиқча ҳеч нарса талаб қилолмайди. Агар шаҳарга келган мусофир ўзини боқа оладиган касб-ҳунарга эга бўлса, унга ишлаши учун керакли асбоб-ускуналар сотиб олишига етарли пул беришади. Бу пулни, қанча олган бўлса, худди шунча миқдорда, ўзи хоҳлаган пайтда қайтариб беради.

Агар хўжалик эгаларининг биронтаси мулкида офат юз берса-ю, у ўз кучи билан бартараф қилолмаса, улар бу мулкни обод қилиш учун ўз қулларини юборишади, бу иш учун мулк соҳибидан ҳеч нарса олишмайди. Лаҳсода султонга қарашли тегирмонлар бўлиб, халқнинг ғалласини ун қилиб беришади-ю, эвазига ҳақ олишмайди. Тегирмонни қуриш ва сақлаш харажатлари, тегирмончиларнинг маоши султон хазинасидан тўланади. Султонларни «саодат», вазирларни «шойира» деб аташади. Лаҳсода жоме масжиди йўқ ва хутба, намоз ўқишмайди. Фақат ажамлик Али ибн Аҳмад деган бир одам қурдир-

ган масжид бор. Бу одам мусулмон ва хожи бўлиб, жуда бой экан. Бу шаҳарга келган ҳар бир хожига у моддий ёрдам беради. Бу шаҳарда савдо-сотик ва бошқа ҳар турли олди-берди муомаласида қўрғошин ишлатилади. Қўрғошинни чарм қопда олиб юришади ва бир қопга олти минг дирҳам сифади. Муомала пайтида қопларни санаб, керагича олишади. Бу тангаларни ҳеч ким вилоят ташқарисига олиб чиқолмайди. Бу ерда ажойиб фўталар тўқишади ва Басра ҳамда бошқа шаҳарларга элтишади. Бирон киши намоз ўқиса, унга ҳалал бермайдилар, лекин ўзлари намоз ўқишмайди. Султон қабул қилганида, кимки у билан сўзлашмасин, яхши жавоб бериб, ўзини камтар тутати. Ҳаргиз шароб ичишмайди, Абусаид қайта тирилганида минади, деб унинг мақбараси эшиги олдида кечаю кундуз тушовланган отларни навбати билан алмаштириб, ушлаб туришади. Айтишларича, Абусаид ўз ўғилларига шундай дебди: «Мен келганимда сизлар мени танимасликларинг мумкин. Белги шуки, ўз қиличим билан бўйнимга урасизлар. Агар ўзим бўлсам, тирик қоламан». — Бу қондани у яна бошқа бирон кимса абусаидлик даъвосини қилмасин деб ўрнатган.

Султонлардан бири Бағдод халифалари замонида Маккага лашкар тортиб, уни эгаллаган. Каъба хонасини тавоф қилаётган зиёратчиларни ўлдириб, Ҳажарул Асвадни — Қора тошни сутундан қўпориб олиб, Лаҳсога келтирган. Бу тош одамлар учун мағнотис бўлиб, жаҳоннинг ҳар тарафидан одамларни ўзига қараб тортади, дейишарди. Улар Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васалламнинг шараф ва шукуҳи у ерга тортишини билишмасди. Қора тош бу ерда кўп йиллар турди, лекин ҳеч ким келмади. Ниҳоят, Ҳажарул Асвадни улардан сотиб олиб, яна ўз жойига элтишди.

Лаҳсо шаҳрида ҳамма ҳайвонлар: мушук, ит, эшак, мол, қўй ва ҳоказолар гўшти сотилади. Бирон нарсани сўйиб сотаётганда харидор қанақа гўшт сотиб олаётганини билиши учун, ҳайвоннинг калласи ва терисини гўшти ёнига қўйишади. Бу ерда итларни худди бўрдоқи қўйлардек чунон боқиб семиртиришади ва боқувдаги ит семизлигидан юролмай қолгач, сўйиб ейишади.

Лаҳсодан шарққа қараб юрилса, етти фарсангдан сўнг денгиз келади. Денгиз йўли билан юриб Баҳрайнга¹⁴⁶ бориш мумкин. Бу узунлиги ўн беш фарсанг бўлган орол-дир. Унда катта шаҳар ва хурмозорлар бор. Бу денгиз-

дан марварид олишади. Гаввослар олиб чиққан марвариднинг ярми Лаҳсо султонлари ҳиссасидир. Лаҳсодан жанубга қараб юрилса, Уммонга¹⁴⁷ етиб келиш мумкин. Уммон араб заминидадир. Уни уч томондан одам ўтса оёғи, қуш учса қаноти қуядиган биёбон ўраб олган. Уммон вилояти саксон фарсангга саксон фарсангдир. Вилоят иқлими ғоят иссиқ бўлиб, унда «норгил» деб аталадиган ҳинд ёнғоғи ўсади.

Лаҳсода хурмо мўллигидан туяларни ҳам хурмо билан боқишади. Баъзи пайтлар минг мандан кўпроғини бир динорга беришади. Лаҳсодан шимолга қараб юрилса, етти фарсангдан сўнг Қатиф¹⁴⁸ ноҳиясига борилади. Бу ерда ҳам катта шаҳар ва хурмозорлар бор.

Араб амирларидан бири Лаҳсога юриш қилиб, бир йил уриниб, шаҳарнинг тўрт деворидан биттасини эгаллаб, уни кўп ғорат қилди, лекин бундан ортиқ ҳеч нарсасага эришолмади. Мени кўриб қолиб, юлдузлар ҳолатидан сўраб сўриштирди:

— Мен Лаҳсони эгалламоқчиман, қўлимдан келади-ми ёки йўқми? Ахир улар динсиз-ку, — деди.

Мен ўзимга маъқул бўлиб кўринган жавобни бердим.

Менинг назаримда, бадавийлар ҳам динсизликда Лаҳсо аҳлидан қолишмас, чунки баъзи одамлар бир йил давомида бир марта ҳам қўлини ювмас эди. Бу гапларни ёлғондан тўқиганим йўқ, балки ўз кузатишларим юзасидан айтаётирман, чунки мен уларнинг орасида тўққиз ой узлуксиз яшадим. Туя сутини ичолмасдим, қаерданки чанқоғимни босишга сув сўрасам, сут таклиф этишарди. Олмасдан, яна сув сўрасам, менга шундай дейишарди: «Қаерда сув кўрсанг, ўша жойдан сўрагин. Фақат кимда ҳам сув бўлиши мумкин?» Улар умрларида на ҳаммом ва на оқар сувни кўришган.

Энди яна ҳикоямизга қайтамиз. Биз Ямомадан Басра томонга қараб йўлга тушганимизда, йўлдаги манзилларнинг баъзиларида сув бор, бошқаларида эса йўқ эди.

Тўрт юз қирқ учинчи йил шаъбон ойининг йигирманчи куни (1051 йил, декабр) Басра шахрига етиб келдик. Шаҳар уч томондан баланд девор билан ўраб олинган бўлиб, фақат дарёга қараган томони деворсиз эди. Бу дарё «Шаттулараб» деб аталарди. Дажла ва Фурот дарёлари Басра вилояти сарҳадида туташиб, уларга Ҳувайза анҳори ҳам қўшилгач, Шаттулараб дарёси ҳосил бўлади. Шаттуларабдан иккита катта анҳор чиқазилган

бўлиб, улар оралиғи бир фарсангдир. Ҳар икки анҳор тўрт фарсанггача қиблага қараб оқади. Сўнгра кўшилиб, жанубга қараб бир фарсанггача ягона ўзанда оқади. Бу икки анҳордан сон-саноксиз ариқ ва ариқчалар бошла-ниб, турли томонга таралиб кетган. Ариқлар бўйида хур-мозор ва боғлар барпо этилган. Анҳорлардан шимоли-шарқ тарафда оқадиган баланддагисини «Наҳри Маъ-қил» деб, жануби-ғарбда жойлашган пастдагисини «Наҳ-ри Убулла» деб аташади. Бу икки анҳор узун тўртбур-чак шаклида катта орол ҳосил қилган. Басра шу тўртбур-чакнинг қисқа томонида жойлашган. Басранинг жануби-ғарб тарафи чўл бўлиб, обод жойлар, сув ва дарахтзор-лар йўқ.

Басра шаҳри таърифи

Биз бўлган пайтимизда шаҳарнинг кўп жойлари ха-роба ҳолида эди. Обод жойлар гуж бўлмай, шаҳар бўйлаб сочилган, бир маҳалладан бошқасига ўтиш учун ярим фарсанг миқдорида вайроналар орасидан юришга тўғри келади. Аммо девор ва дарвозалари мустаҳкам ва халқи тўқ эди. Султон хазинасига шаҳардан катта даро-мад келарди. Бу пайтда Басра амири Абу Наср ибн Абу Қолинжор Дайлами¹⁴⁹ бўлиб, бир пайтнинг ўзида у Форс¹⁵⁰ малики ҳам эди. Вазири форс бўлиб, исми Абу-мансур Шохмардон эди.

Ҳар куни Басрада уч жойда бозор бўлади. Эрталаб савдо-сотик қилинадиган жойни «Сукулхузоъа» дейиша-ди, тушда Суки Усмон, кечкурун эса Сукулқаддоҳинда бозор бўлади. Савдо-сотик уларда куйидаги тарзда бўла-ди: кимнинг қандай моли бўлса, саррофга топшириб, бу ҳақда ундан хат ёздириб олади. Сўнгра ўзига лозим нарсаларни олади ва бу нарсалар учун ҳам саррофга хат ёзиб беради. Қисқаси, олди-сотти пул ишлатилмасдан, сарроф хатлари орқали амалга оширилади. Биз дастлаб келганимизда озиб кетганимиз ва ярим яланғочлигимиз билан девоналарга ўхшардик. Соч-соқолимизга устара тегмаганига уч ойдан ошган. Ҳаво совуқ, тузукроқ кий-имимиз бўлмаганидан мен ҳаммомга бориб, исинишга қарор қилдим. Мен ва укамнинг белида фақат эски лун-ги бўлиб, устимизга совуқдан ҳимояланиш учун йиртиқ шол ёпиниб олган эдик. Мен: «Ким ҳам энди бизни ҳаммомга қўяди?» дедим. Китоб соладиган бир хуржу-

ним бор эди, шуни сотиб, тушган пулидан бир неча мис дирҳамни ажратиб, қоғозга ўрадим. Буни ҳаммом ходимига берсам, зора у кўпроқ ювинишимизга қўйса, баданимиздаги кир-чирлардан халос бўлардик, деб ўйладим. Пулни унинг олдида қўйганимда, у бизга назар ташлади ва бизни девоналар хаёл қилиб бақирди: «Қани, йўқолларинг, ҳозир одамлар ҳаммомдан чиқишади!» Хуллас, бизни ҳаммомга киргизмади. Бу ердан хижолат билан қўчага чиқиб, тез юриб кетдик. Ҳаммом олдида болалар ўйнаб юришган эди. Улар ҳам бизни девоналар деб ўйлаб, изимиздан югуришди ва шовқин-сурон кўтариб, бизга тош ота бошлашди. Биз бир бурчакка яшириниб, дунёнинг ишларидан таажжуб қилдик.

Туякаш биздан ўттиз мағриби динор талаб қилар, кандоқ тўлаймиз, деб бошимиз қотган эди. Шу пайтларда Аҳвоз¹⁵¹ маликининг вазири Абулфатҳ Али ибн Аҳмад Басрага келди. У шеър алабдан хабардор фозил одам, сахийлиги билан ном қозонган экан. У ўғиллари ва аъёнлари билан келиб мақом тутган, лекин ишга машғул эмас эди. Мен бир форс олими билан танишган эдим ва унинг вазир билан алоқаси бор экан, гоҳи пайтлар ҳузурда бўларди. Бу форс ҳам камбағал бўлиб, бизнинг аҳволимизни ўнглашдан ожиз эди. У биз тушиб қолган аҳвол ҳақида вазирга сўзлаб берибди. Вазир эшитган захоти бир одамни от билан менинг олдимга юборди: қанақа аҳволда бўлсанг ҳам, отга мин-у, менинг ҳузуримга келавер. Мен ўзимнинг ёмон ҳолатим ва яланғочлигимдан уялиб, бормоқни муносиб кўрмадим. Хат ёзиб, ундан узр сўрадим ва «Кейинроқ хизматингизга борурман», дедим. Бундай йўл тутмоққа менда икки сабаб бор эди: биринчиси — қашшоқлигим ва иккинчиси — у хатимни ўқигач, илмлардан хабардор фозил одам эканимга ишонч ҳосил қилади ва шунда хижолат тортмасдан, олдида бора оламан, деб ўйладим.

Кийим-кечак сотиб олишим учун у дарҳол менга ўттиз динор узатди. Мен бу пулга икки киши учун яхши либослар сотиб олиб, учинчи кун вазирнинг мажлисида ҳозир бўлдим. Мен олижаноб, фозил, ёқимли чехрали, камтар, тақводор ва хушсухан бир одамни кўрдим. Унинг тўрт ўғли бўлиб, катта ўғли суҳандон, маълумотли ва ақлли йигит, уни Раис Абу Абдуллоҳ Аҳмад ибн Али деб аташарди. У шеърлар ёзар, донишманд ва парҳезли йигит эди.

Вазир бизни ўз яқинига жойлаштирди ва шаъбон ойи бошидан рамазон ойи ўртасигача шу ерда бўлди. Туя кираси учун арабга беришимиз лозим бўлган ўттиз динорни ҳам вазир ўз ҳисобидан тўлашни амр этди. Худойи таборак ва таоло барча бандаларини қарз балоси ва қарздорлик азоб-уқубатларидан халос этсин!

Биз йўлга тушмоққа истак билдирганимизда, у иззат-икром билан денгиз йўлидан узатди. Ушбу олижаноб инсон кўмаги ила Форсга заҳмат чекмасдан, эсон-омон етиб бордик. Қодир ва меҳрибон Худойим олижаноб инсонлар кўнглини доимо шод қилсин!

Басрада Али ибн Абутолиб солаватуллоҳи алайҳи номи билан боғлиқ ўн уч машҳад бор. Улардан бирини «Бани Мозин машҳади» деб аташади. Пайғамбар алайҳиссалоту вассалам ҳижратида сўнгги ўттиз бешинчи йил рабиъулаввал ойида (655 йил, сентябр) амирал мўъминин Али солаватуллоҳи алайҳ Басрага келган. Бу пайтда Ойиша розийаллоҳу анҳо унга қарши жанг қилмоққа ҳозирланарди. Амирал мўъминин Маъсуд Наҳшалининг қизи Лайлига уйланган ва бу машҳад ўша хотиннинг саройи бўлган. Амирал мўъминин бу уйда етмиш икки кун яшаб, сўнгра бу ердан яна Кўфа тарафга қайтиб кетган. Жоме масжиди яқинидаги яна бир машҳадни «Бобуттиб» деб аташади. Басра жомесида узунлиги ўттиз арш, йўғонлиги беш қаричу тўрт бармоқ келадиган, бир томони бошқа тарафига нисбатан йўғонроқ бир ёғочни кўрдим. Ҳиндистонда ўсадиган дарахтлардан эди. Айтишларича, бу ёғочни амирал мўъминин олиб келтирган. Қолган ўн бир машҳаднинг ҳар бири турли мавзеда жойлашган ва мен уларнинг барчасини зиёрат қилдим.

Дунёвий ишларимиз ўнгангач, иккаламиз ҳам яхши либослар кийиб, бир куни бизни киритишмаган ўша ҳаммомга бордик. Эшикдан кирганимизда, ҳаммом ходими ва бошқа шу ерда ҳозир бўлган мижозлар барчаси жойларидан тик туришди. Биз ҳаммом ичкарасига киргач, дарҳол ходимлар келиб, хизматимизда бўлишди. Чиққанимизда, ҳаммом даҳлизига одамлар яна жойларидан туриб, то биз кийиниб чиқиб кетганимизча ўтиришмади. Ҳаммом ходимларидан бири хизматдошига: «Бу йигитлар фалон куни биз ҳаммомга қўймаган икки одамдир», деди. Улар бизни тил билмайди, деб ўйлашарди. Мен арабчалаб дедим: «Рост айтасан, биз ўша куни устига йиртиқ шол ёпиниб юрган одамлармиз». У одам

хижолат бўлиб, биздан узр сўради. Бу икки ҳолат йигирма кун мобайнида юз берди. Буларни ҳикоя қилишдан мақсадим одамларга шуни англатишки, ҳаёт рўбарў келтирадиган қаттиқликлардан нолимаслик керак. Оллоҳ таолонинг фазлу раҳматидан ноумид бўлмаслик керак, чунки у раҳмлидир.

Басра яқинида денгиз ва дарё сувининг кўтарилиши ва пасайиши таърифи

Уммон денгизи одатда бир кеча-кундузда икки марта кўтарилади ва ўн газ баландликка чиқади. Энг баланд нуқтасига етгач, тадрижий равишда пасая бошлайди ва ўн-ўн икки газ пастга тушади. Мен айтган ўн газ баландликка кўтарилиш Басрада соҳилда ўрнатилган сутун ё деворда кўзга аниқ кўринади. Агар соҳил текис ва тепаликлар бўлмаса, сув жуда узоққа боради. Дажла ва Фурот шу қадар секин оқадики, баъзи мавзеларда ҳатто дарё суви қайси тарафга оқаётгани ҳам сезилмайди. Денгиз суви кўтарилиши таъсирида дарёлар суви ҳам то қирқ фарсанггача кўтарилади ва шунда гўё дарёлар ортга қайтиб, тескари оқаётгандай туюлади. Денгиз соҳилидан бошқа жойларда сувнинг кўтарилиш даражаси ернинг паст-баландлигига боғлиқ: паст жойларда сув жуда баланд; тепаликларда эса саёзрок бўлади.

Айтишларича, сувнинг кўтарилиши ва пасайиши ойнинг вазиятига боғлиқ. Ой Зухал¹⁵² сайёраси доирасига кирганда кўтарилиш даражаси энг юқори бўлади. Ой икки уфқдан бири, яъни машриқ ё мағрибда бўлганида пасайиш даражаси энг юқorigа етади. Бундан ташқари, ой қуёшга яқинлашганда денгиз суви кўпаяди, яъни бундай пайтларда кўтарилиш даражаси анча юқори бўлади. Ой қуёшдан уч бурж узоқлашганда эса, аксинча, сув камаяди, яъни кўтарилиш унча кучли бўлмайди, энг юқори даражага етмайди ва, аксинча, пасайиш бу пайтда энг юқори даражага етади. Ушбу далилларга асосланиб, сувнинг кўтарилиши ва пасайиши ойга боғлиқ дейишади ва яна Оллоҳ билгувчидир.

Убулла шаҳри анҳор бўйида жойлашган ва анҳор ҳам ана шу ном билан аталади. Менга обод шаҳар бўлиб кўринди: унда қасрлар, бозорлар, масжиду работлар шу қадар кўп эдики, барчасини таърифламоқ имконсиздир. Шаҳарнинг ўзи анҳорнинг шимолида жойлашган, лекин

ёмғир сувини истеъмол қилишади. Чучук сувли кудук ва коризлар йўқ. Бу ерда ховуз ва сув омборлари бўлиб, ҳеч қачон сув қаҳатчилиги рўй бермайди. Учта катта карвонсарой қурилган, ҳар бири баланд ва мустаҳкам қалъага ўхшайди. Жоме масжиди минбарига Яъқуб ибн Лайс¹⁵³ номи битилганини кўриб қолдим ва бировдан бу ҳолнинг сабабини сўрадим. «Яъқуб ибн Лайс бу шаҳарни ҳам эгаллаган. Хуросон амирларидан бошқа ҳеч бири бунга муваффақ бўлолмаган», деб жавоб берди у. Мен бўлган пайтимда бу шаҳарда Форс малики Абу Қолинжор ўғиллари ҳокимлик қиларди. Бу шаҳарга озиқ-овқатни бошқа шаҳар ва вилоятлардан келтиришади, чунки бу ерда балиқдан бошқа нарса йўқ. Шаҳарда божгоҳ ва бандаргоҳ бор. Агар бу шаҳардан соҳил бўйлаб жанубга юрилса, Тавоҳ ва Козарун¹⁵⁴ ноҳияларига бориш мумкин. Менга Мехрубон шаҳрида бир қанча вақт қолишга тўғри келди. Чунки, одамларнинг айтишича, йўллар беҳатар эмас, Абу Қолинжорнинг ўғиллари бир-бири билан ёвлашиб жанг қилишмоқда экан. Уларнинг ҳар бири ўз атрофига тарафдорларини тўплаган ва вилоятда нотинчлик ҳукм сураётган экан.

Менга «Арғон шаҳрида бир машҳур олим бўлиб, унинг номи шайх Садид Муҳаммад ибн Абдумалик», дейишди. Бу шаҳарда туриш жонимга тегиб кетган эди. Шу сабабдан у одамнинг номини эшитишим билан унга хат ёзиб, ўз аҳволимни баён қилдим ва бу шаҳардан бирон беҳатар жойга боришда менга мадад қилмоғини сўрадим. Хатни жўнатганимнинг учинчи куни ўттизта қуролланган пиёда аскар менинг олдимга келиб, дейишди: «Бизни шайх сени Арғонга олиб бормоқ учун жўнатди». Уларнинг ҳимоясида Арғонга жўнадик.

Арғон катта шаҳар бўлиб, йигирма минг эр одами бор. Унинг шарқий чеккасидан дарё оқиб ўтади ва бу дарё тоғдан келади. Дарёнинг шимолий соҳилидан тўртта катта анҳор чиқазилган бўлиб, улар шаҳар ичкарисига сув олиб киради. Бу анҳорларни қазिशга катта пул харж қилинган ва улар шаҳардан анча нарига ўтиб кетади. Қирғоқларида боғу бўстонлар барпо этишган: хурмо, норинж, турунж ва зайтунларнинг кети узилмайди. Шаҳар шундай қурилганки, ҳар бир уйнинг остида, шу уй катталигига мос ертўлалар қилинган. Барча ертўлаларнинг бир чеккасидан сув оқиб ўтади. Ёзда шаҳар аҳолиси ертўлаларга тушиб, сув салқинида ором олишади. Бу

шаҳарда турли мазҳабларга мансуб одамлар бор. Муътазилийлар имомининг исми Абусайд ал-Басрий бўлиб, у фасоҳатли ҳамда ҳандаса ва ҳисоб фанларида чуқур билимлар эгаси бўлган одам эди. Бир куни у билан баҳслашиб қолдик: калом, ҳисоб ва бошқа фанлардан бир-биримизга саволлар ёғдирдик ва жавоблар бердик.

Муҳаррам ойининг биринчи куни (1052 йил, 3 май) биз бу шаҳарни тарк қилиб, тоғ йўли орқали Исфаҳон сари жўнадик. Йўлда тор дарали бир тоғни кўрдик. Айтишларича, бу тоғни Баҳром Гўр қилич билан чошиб ташлаган ва шу сабабли уни «Шамширбурид» деб аташади. Бу ерда ўнг қўл томондаги ёриқдан оқиб чиқиб, баланд жойдан тиккасига тушадиган шаршарани кўрдим. Одамлар: «Бу шаршара ёз бўйи тинмай оқади, қишда эса музлаб қолади», дейишди. Сўнгра биз Арғондан қирқ фарсанг масофада жойлашган Лурдғон шаҳрига етиб келдик. Лурдғон Форс вилояти чегарасида жойлашган. У ердан биз Хонлунжон шаҳрига келдик. Шаҳар дарвозасига султон Тўғрулбек номи ёзилганини кўрдим. Бу ердан Исфаҳонгача етти фарсангдир. Хонлунжон аҳолиси ниҳоятда тинч ва осойишта ҳаёт кечиради. Ҳар бир одам ўз касби ва уй-рўзғор юмушларига машғулдир.

Исфаҳон, Табас, Тун ва Қоин шаҳарлари орқали Балхга қайтиб келмоғимиз баёни

Биз бу шаҳарни тарк қилдик ва тўрт юз қирқ тўртинчи йил сафар ойининг саккизинчи куни (1052 йил, 10 июнь) Исфаҳон шаҳрига етиб келдик. Басрадан Исфаҳонгача бир юз етмиш фарсангдир. Бу — водийда жойлашган, оби ҳавоси бағоят латиф шаҳар. Қаерданки ўн газ чуқурликда қудуқ қазилса, муздек ширин сув чиқади. Шаҳар атрофи баланд мудофаа девори билан ўраб олинган. Кунгурадор деворда дарвозалар ва жанггоҳлар бор. Шаҳар ўртасида улуғвор жоме масжиди бор. Шаҳар деворининг узунлиги, айтишларича, уч ярим фарсанг экан. Шаҳарнинг барча маҳаллалари обод бўлиб, бирон жойда вайроналар кўрмадим. Бозорлар жуда кўп. Мен саррофлар бозорида бўлдим ва бу ерда икки юздан ортиқ сарроф бор эди. Ҳар бир бозор девор билан ўраб олинган ва дарвозалари бор. Шунингдек, маҳаллалар ва кўчаларнинг ҳам мустаҳкам девор ва дарвозалари бор.

Карвонсаройлари озода. «Тироз» деб аталадиган кўчада элликта яхши карвонсарой бўлиб, ҳар бирида кўплаб тожир ва мусофирлар истиқомат қилишади. Биз ҳамроҳ бўлиб келган карвонда бир минг уч юз харвор¹⁵⁵ юк бор эди. Аммо шаҳарга шундоқ катта карвон келгани сезилмади, деса ҳам бўлади. Чунки, жой танглиги, ўрин ва кундалик озиқ-овқат таъминоти юзасидан мурожаат этганларни рад қилиш каби ҳоллар бу шаҳарда кўрилмайди.

Султон Тўғрулбек Абутолиб Муҳаммад ибн Мекоил ибн Салжук раҳматуллоҳи алайҳ Исфаҳонни эгаллаганда, бу шаҳарга ҳоким қилиб асли нишопурлик бўлган хушхат, мулойим табиат ва хушрўй бир одам тайинланган, уни Хўжа Амид деб аташарди. У хушсухан ва сахий бўлиб, фозил одамларни қадрларди. Султон уч йилгача шаҳар аҳолисидан ҳеч қандай солиқ олмасликни амр этган эди. Ҳоким бу фармонга амал этар ва тарқалиб кетган одамлар яна ўз масканларига қайтиб келишган эди. Ҳоким олдин султон девонида дабир¹⁵⁶ бўлиб хизмат қилган.

Биз келишимиздан олдин ёмон қаҳатчилик юз берган экан. Аммо биз келганимизда арпа ўрим-йиғими бўлаётган эди. Бир ярим ман буғдой нонини бир дирҳамга беришар ва уч ман арпа ноннинг ҳам нархи шунча эди. Шаҳарликлар олдин саккиз ман нон бир дирҳамдан қиммат бўлмаганини таъкидлашарди.

Мен форсийзабон аҳоли яшайдиган ўлкаларнинг ҳеч бирида Исфаҳондан ҳам кўра кўркам, обод ва аҳолиси кўп шаҳар кўрмадим. Айтишларича, буғдой, арпа ва бошқа хил донларни йиғирма йил сақласа ҳам чиримасдан тураркан.

Кўплар олдин, мудофаа девори бўлмаган пайтда шаҳар ҳавоси бундан ҳам тозароқ бўлганини сўйлашарди. Девор тиклангач, ҳаво ўзгариб, баъзи маҳсулотлар тез айнийдиган бўлибди. Аммо қишлоқлар ҳавоси ҳануз олдингидай. Карвон йўлга кеч отлангани учун биз Исфаҳонда йиғирма кун туриб қолдик.

Йиғирма саккизинчи сафарда шаҳардан чиқиб, йўлга тушдик ва Ҳаймобод деган қишлоққа етиб келдик. У ердан водий ва Маскиён тоғи орқали Ноин¹⁵⁷ қасабасига келдик. Исфаҳондан бу ергача ўттиз фарсангдир. Ноиндан нарига қирқ уч фарсанг йўл юриб, Гарма қишлоғига етдик. Бу қишлоқ Биёбон ноҳиясидан ва ушбу ноҳияда

ўн-ўн иккита қишлоқ бор. Бу мавзенинг иқлими иссиқ бўлгани учун хурмозорлар кўп. Бу ноҳия илгари Куфж қабиласи¹⁵⁸ кўл остида эъан. Лекин биз бўлган пайтимизда мазкур ноҳияни амир Гелаки улар қўлидан тортиб олган ва кичкина қалъаси бўлган Пиёда қишлоғида ўз ноибини қўйган эди. Ноиб вилоятни идора қилади ва йўлларининг беҳатарлигини таъминлайди. Агар куфжлар йўлларда қароқчилик қилсалар, уларга қарши ўз саркардаларини жўнатади. Саркардалар уларни ушлаб, талаган молини тортиб олиб, ўзларини қатл қилишади. Бу мухтарам одамнинг муҳофазаси туфайли йўллар беҳатар ва халқ осойиштадир. Худойи таборак ва таоло барча одил ҳокимларни ўз паноҳида сақласин ва уларга мададкор бўлсин ҳамда ўтганлар руҳига раҳмат қилсин!

Биёбон ноҳияси йўлларида ҳар икки фарсангда кичик гумбазли сардобалар қурилган бўлиб, уларга ёмғир суви тўпланади. Сардобаларни қурганда шўр ерларни четлаб ўтишган. Гумбазли қилиб қурилганининг сабаби шундаки, йўловчилар унга қараб йўлни йўқотишмайди ҳамда қиш совуғи ва ёз жазирамасида унда бирпас дам олишади.

Йўлда биз кўчма қумли улкан майдонни кўрдик. Кимки йўлдан адашса, бу кўчма қумлар орасидан омон чиқолмайди. Бу ердан ўтгач, олти фарсанг масофагача ер шўр бўлиб, ер юзаси шишиб кетгандек бўлиб кўринарди. Агар кимки йўлдан четлашса, оёғи ерга ботиб кетарди. Ниҳоят, Зубайда работига етиб келдик. Бошқа ном билан «Мароми» ҳам деб аталадиган бу работнинг бешта сувли қудуғи бор. Агар бу работ ва сув бўлмаганда ушбу биёбонни ҳеч ким кесиб ўтолмасди. У ердан биз Табас¹⁵⁹ вилоятига бордик ва Рустобод қишлоғида тўхтадик. Тўққизинчи рабиъулаввалда (1052 йил, июл) биз Табасга етиб келдик. Исфаҳондан Табасгача бир юз ўн фарсанг дейишади. Табас қишлоққа ўхшаб кўринади-ю, аммо гавжум шаҳар. Сув камлигидан экинзорлар унчалик кўп эмас. Лекин хурмозорлар ва боғлар бор. Агар бу ердан шимол тарафга қараб юрилса, қирқ фарсангдан сўнг Нишопур келади. Жануб томонда сахро йўли билан қирқ фарсанг масофада Хабис жойлашган. Шарқ томонда эса тикка тоғлар бор.

Бу пайтда шаҳар амири Гелаки ибн Муҳаммад эди. У бу шаҳарни қилич кучи билан олган. Ҳаёт бу ерда

хавфсиз ва осойишта эди. Кечаси ҳовлилар дарвозаларини қулфлашмас, мол-ҳоллар ташқарида эди. Ваҳоланки, шаҳар девор билан ўраб олинмаган. Ҳеч бир аёл бегона эркак билан сўзлашмоққа журъат қилолмади, сўзлашса, ҳар иккаласини қатл этишади. Шунингдек, амирнинг адолати ва ҳимояси туфайли бу ерда ўғри ва қотиллар йўқ эди. Бутун Араб ва Ажам ўлкаларидан мен фақат тўрт жойда ушбу ҳолни кўрдим, биринчиси — Лашкархон ҳокимлиги давридаги Дашт ноҳияси, иккинчиси — амирлар амири Жистон ибн Иброҳим давридаги Дайламистон, учинчиси — амир ал-мўъминин Алмустансирубиллоҳ вилоятида ва тўртинчиси — Табасда, амир Абулҳасан Гелаки ибн Муҳаммад ҳокимлиги пайтида. Қанчаки сафар қилган бўлсам, шу тўрт жойдаги каби эмин-осойишталикни бошқа жойларда кўрмадим ва эшитмадим.

Амир бизни Табасда ўн етти кун меҳмон сифатида ушлади. Бизнинг шарафимизга зиёфатлар берди. Кетар вақтимизда совғалар бериб, яна узр сўраб қолди. Ҳақ субҳонаҳу ва таоло ундан хушнуд бўлсин. У ўзининг жиловдорини то етмиш икки фарсанг масофадаги Завзангача¹⁶⁰ бизга ҳамроҳ қилиб узатди. Табасдан чиқиб ўн икки фарсанг йўл юргач, Рикқа қасабасига етиб келдик. Бу ерда оқар сув, экинзор ва боғу бўстонлар бор. Қалъаси ва масжиди ҳам бўлиб, атрофда қишлоқлар ва дала-лар ястаниб ётибди.

Рабиъулохир ойининг тўққизинчи куни (август) Рикқадан чиқдик ва шу ойнинг ўн иккинчи куни Тун¹⁶¹ шаҳрига етиб келдик. Рикқа ва Тун оралиғи йигирма фарсангдир. Тун бир пайтлар катта шаҳар бўлган, аммо мен кўрган пайтимда унинг кўп жойлари вайрона ҳолида эди. Шаҳар водийда жойлашган, оқар сувли ариқлар, қоризлар, шарқ томонида кўплаб боғлар бор. Қалъаси анча мустаҳкам. Менга бу шаҳарда тўрт юзта гилам тўқийдиган корхона борлигини айтишди. Шаҳардаги ҳовлиларда писта дарахтлари жуда кўп эди. Ҳолбуки, Балх ва Тоҳаристон¹⁶² аҳолиси, писта тоғдан бошқа жойда ўсмайди ва бўлмади, деб таъкидлашади. Тундан чиқиб йўлга тушганимизда амир жиловдори менга қуйидаги ҳикояни сўзлаб берди:

— Бир куни биз Тундан Канобудга кетаётган эдик. Қаердандир қароқчилар пайдо бўлиб, бизга хужум қилишди. Бир неча одам кўрққанидан ўзларини қориз

қудуқларига¹⁶³ ташлашди. Ичимизда бир йигитнинг муш-фик отаси бор эди. У келиб, бир одамдан ҳақ эвазига қудуққа тушиб, ўғлини чиқаришни илтимос қилди. Одамларда қанақаки арқон ва тасмалар бўлса, ҳаммасини ҳозирлашди ва бу ерга жуда қўп киши йиғилди. У одам қудуқ тубига етиши учун арқонни етти юз газ пастга туширишга тўғри келди. У йигитнинг белига арқонни боғлади ва юқорига тортиб чиқаришди, аммо аллақачон жони узилган экан. Қудуқдан чиққан одам кориздан жуда қўп сув оқиб ўтаётганини айтди. Бу кориз тўрт фарсангача боради ва, айтишларича, Кайхисрав фармони билан қазилган.

Рабиъулохир ойининг йигирма учинчи куни Қоин¹⁶⁴ шаҳрига етиб келдик. Тундан бу ергача ўн саккиз фарсанг, аммо йўл ёмонлигидан карвон бу масофани тўрт кунда аранг босиб ўтади. Қоин мустаҳкам девор билан ўраб олинган катта шаҳар. Девор ташқарисида хандак қазилган. Жоме масжиди шаҳар ўртасида. Масжид мақсураси ёнида улкан бир тоқи бўлиб, бутун Хуросонда ундан ҳам мухташамроғини кўрмаган эдим. Аммо бу тоқи масжидга тегишли эмас. Шаҳардаги барча иморатлар гумбазлидир. Агар Қоиндан шимоли-шарқ тарафга қараб юрилса, ўн саккиз фарсангдан сўнг Завзан келади, ундан ўттиз фарсах жанубда Ҳирот жойлашган. Қоинда Абумансур Муҳаммадбин Дўст деган бир одамни кўрдим. Айтишларича, у ҳар хил илмлар: тиб, нужум ва мантиқдан хабардор экан. У менга шундай савол берди: «Фалак ва юлдузлардан ташқарида қандай модда бор?» — Мен жавоб бердим: «Модда деб фалакда мавжуд нарсаларга айтилади. Ундан ташқарида ҳеч нарса йўқ». У деди: «Хўш, у ҳолда фалакдан ташқарида номоддий маъни борми?» «Албатта, — деб жавоб бердим мен, — олам чегараланган ва фалакул афлокни унинг сарҳади деб ҳисоблашади. Сарҳад деб бир нарсани бошқа нарсадан ажратиб турувчи чизиқ назарда тутилишини ҳисобга олсак, фалакнинг ташқарисидаги нарса унинг ичкарисидагидан тафовутлидир, деган хулосага келамиз». «Хўш, олам ташқарисида номоддий маъни борлигини ақл исбот этар экан, бунинг ҳам нариги томонда чеккаси борми, — дея савол ёғдиришда давом этди у. — Агар чеккаси бўлса, у қаерда? Ёки чеккаси бўлмаса, чексизлик қандай мавжуд бўла олади?»

Ушбу мавзуда бир муддат суҳбатлашганимиздан ке-

йин, у деди: «Бу нарсалар мени ғоят ҳайратлантиради». «Ҳа, кимни ҳам ҳайратга солмаган бу», — дедим мен.

Хуллас, Завзанда Убайд Нишопур ғавфо кўтаргани ва Завзан ҳокимининг исёни туфайлидан мен Қоинда бир ой туриб қолдим. Шундан сўнг амир Гелакининг жиловдорига қайтмоққа рухсат этдим ва Қоиндан чиқиб, Сарахс томонга йўл олдим. Жумодилохир ойининг иккинчи куни Сарахсга етиб келдим. Басрадан Сарахсгача менинг ҳисобимда тўрт юз тўқсон фарсанг масофа экан. Сарахсдан сўнг Работи Жаъфари, Работи Амрави ва Работи Неъматни орқали йўл юрдим. Бу уч работ бирига яқин бўлиб, йўл устида жойлашган. Ун иккинчи жумодилохирда Марврудга етиб келдик. Икки кундан сўнг шаҳарни тарк қилиб, Обигарм йўлидан юриб, ойнинг ўн тўққизинчи куни Борёбга келдик. Бу ергача ўттиз олти фарсанг экан.

Хуросон амири Чағрибек Абусулаймон Довуд ибн Мекоил ибн Салжуқ бу пайтда Шибурғонда бўлиб, ўз до-рулмулки Марвга жўнамоққа ҳозирланаётган экан.

Йўл нотинчлиги туфайли биз Санглон томон юрдик. У ердан Седара орқали Балхга отландик. Седара раб-отига етиб келганда, укам Хожа Абулфатҳ Абдулжалил Хуросон амирининг Абунасл деган вазири аъёнлари ора-сида эканлигини эшитдим. Хуросондан кетганимга етти йил бўлган эди. Дастгардга етганимизда Шибурғон та-рафга олиб кетилаётган кўч-кўронни кўрдик. Менга ҳамроҳ бўлган укам: «Бу кўч-кўрон кимники?» деб сўра-ди. «Вазирники», деб жавоб беришди унга. «Сизлар Абулфатҳ Абдулжалилни танийсизларми?» деб сўради яна укам. «Унинг хизматкори биз билан», деб жавоб беришди. Шу аснода бир одам бизга яқинлашиб, қаёқдан келаётганимизни сўради. Ҳаждан келаётганимизни эшит-гач, у деди: «Менинг хўжайиним Абулфатҳ Абдулжа-лилнинг икки биродари ҳам бундан бир неча йил бурун ҳажга кетишган эди. Хўжайиним интизорлик билан улар йўлига кўз тикмоқда. Аммо кимданки сўрамасин, улар ҳақида бирон хабар айтишмади». Укам унга: «Мен Но-сирдан мактуб келтирдим, хўжайининг келса, унга бера-ман», деди.

Бир оздан сўнг карвон йўлда тўхтади. Биз ҳам йўл ўртасида тўхтадик. Хизматкор деди: «Хўжайиним етиб келгач, сизларни кўролмаса, жуда хафа бўлади. Агар ўша мактубни менга берсангиз, мен унга бераман ва у

бениҳоят хурсанд бўлади». Укам унга деди: «Сенга Носирнинг мактуби керакми ё ўзими? Мана Носир, олдингда турибди».

Хизматкор шодлигидан нима дейишини билмай қолди ва биз биргаликда қишлоқлар оралаб ўтган йўлдан Балх шаҳри сари равона бўлдик. Укам Хожа Абулфатҳ эса дашт йўлидан Дастгардга келиб, вазир билан бирга Хуросон амири ҳузурига отланаётган экан. Биз ҳақимизда эшитиши биланок Дастгарддан қайтиб, Жамугиён кўприги устида бизни кутиб турибди. Шанба куни бўлиб, тўрт юз қирқ тўртинчи йил жумоდიлохир ойининг йигирма олтинчи куни (1052 йил, октябр) эди. Неча дафъа ҳалокатли ҳодисаларга дуч келиб, ҳатто жонимиздан ва яна кўришишдан умид узиб юрганларимиздан сўнг, мана ниҳоят, бир-биримизга етишдик ва жигарларимиз дийдорини кўриб шод бўлдик. Худойи субҳонаҳу ва таолога шукрлар қилдик. Балх шаҳрига етиб келган кунимиз, мен ўз аҳволимизни баён қилувчи ушбу уч байтни битдим:

*Гарчи бу жаҳон ранжию алами бисёр,
Бари ўтар, ҳар нарсанинг ўз поёни бор.*

*Эски шу чарх тиним билмай айланар тун-кун,
Тунлар ўтиб, келган каби кунлар биз учун.*

*Қайтадиган бир йўл эди биз очган дафтар,
Эвоҳ, охир насибадир қайтилмас сафар.*

Бутун босиб ўтган йўлимиз, Балхдан Мисргача, ундан Маккага ва Басра орқали Форсга етганимиз ва ундан Балхга келгунимизча, атроф жойларга зиёратлар қилганимиз ва ҳоказоларни қўшмаганда ҳам икки минг икки юз йигирма фарсангни ташкил қилади. Саргузаштим давомида нимаики кўрган бўлсам, ростгўйлик билан тасвирладим. Бировлардан эшитиб қаламга олган ҳикояларимда ҳақиқатга ҳилоф жойлари бўлса, ўқувчилар буни мен ҳақирдан кўрмасинлар ва менга таъна-маломатлар қилмасинлар. Агар Оллоҳ субҳонаҳу таоло тавфиқ ва мадад бериб, Машрик тарафга ҳам сафар этмоқ муяссар бўлса, барча кузатишларимни оқизмай-томизмай қоғозга туширгумдир. Иншо Оллоҳу таоло.

ИЗОҲЛАР

1) «*Дабир*» сўзининг маъноси «мирза», «мунший» бўлиб, ўзини «дабирпеша одам» деганидан Носир Хисравнинг Султон девонхонасида давлат ҳужжатлари ва мактубларни иншо ва таҳрир қилиш ишларига машғул бўлгани англашилади.

2) *Чағрибек Довуд* (1037 – 1059) — салжуқийлар сулоласи асосчиси Салжук ибн Дўқокнинг набирасидир. Салжуқийлар саркардалари ака-ука Тўғрулбек ва Чағрибеклар олдин ғазнавийларга қарашли бўлган бир катор вилоятларни забт этишгач, 1037 йилда Марвда Чағрибек ва Нишопурда Тўғрулбек ўз номларига хутба ўқиттиришади ва мазкур шаҳарлар салжуқийларнинг асосий марказларига айланади. Салжуқийлар салтанатининг биринчи ҳукмдори расман Тўғрулбек (1037 – 1063) ҳисобланган.

3) Қадимги Марв шаҳрининг қолдиқлари ҳозирги Туркменистоннинг Байрамали шаҳри яқинидадир.

4) *Марварруд* (*Марвруд*) Мурғоб дарёсининг юқори оқимидаги шаҳар ва вилоятдир. Сўнгги даврларда Боломурғоб деб аталган.

5) «*Раъс*» — қадимги мунажжимлар томонидан илон шаклидаги юлдузлар туркумига берилган ном бўлиб, унинг бир тарафи «раъс» — «бош», бошқа тарафи эса «занаб» — «дум» деб аталган. Мазкур юлдузлар туркумининг бошқа бир номи «Аждаҳо»дир.

6) *Муштарий* — Юпитер сайёраси.

7) Юлдузларнинг бир буржда бир-бирларига яқин келиб қолиш ҳодисаси «қирон» деб аталган.

8) *Жузжонон ёки Фузжонон* (Жузжон ёки Фузжон каби қисқа шакли ҳам қўлланилади) ҳозирги Афғонистоннинг шимолидаги маркази Сарипул шаҳри бўлган вилоят.

9) Ушбу ҳадис аслиятда араб тилида келтирилган.

10) «*Порс*» сўзи ислом мамлакатларида зардўштийлик динига эътиқод қилган кишиларга нисбатан қўлланилган.

11) *Яздижардий йил ҳисоби* — эронликларнинг қуёш солномасига асосланган йил ҳисоби бўлиб, Сосонийлар сулоласидан бўлган сўнгги подшоҳ Яздижард III нинг ўлими кунидан бошланган.

12, 13) *Шибурғон ва Толиқон* — Шимолий Афғонистондаги шаҳар ва вилоятлардир.

14) *Нишопур* — Эрон шаркидаги шаҳар.

15) *Сарахс* — Эрон ва Туркменистон сарҳади яқинида жойлашган шаҳар.

16) *Фарсанг* — масофа ўлчови бўлиб, тақрибан олти км га тенгдир.

17) *Кусуф* — қуёш тугилиши.

18) 2-изоҳга қаранг:

- 19) *Саррожлар* — эгарсозлар.
- 20) *Исфаҳон* — Эроннинг марказий ҳудудларидаги қадимий ша-
хар ва вилоят.
- 21) *Хожа Муваффақ Нишопурий* Умар Хайёмнинг устози бўлган.
- 22) *Қумис* — Шимолий Эрондаги тоғлиқ вилоят. Афтидан, Носир
Хисрав ушбу вилоятдаги Бистом шаҳрини назарда тутмоқда.
- 23) *Боязид Бистомий* — машҳур мутасаввиф, вафоти 874 йил.
- 24) *Қаддасаллоҳу руҳаҳу* — Оллоҳ унинг руҳини муқаддас қил-
син.
- 25, 26) *Домгон ва Симнон* — шимолий Эрондаги шаҳарлардир.
- 27) *Дайлам* — Каспий денгизининг жануби-шарқий соҳилидаги
вилоят.
- 28) *Иқлидус* — Эвклид, қадимги юнон олими.
- 29) *Балх* — Шимолий Афғонистондаги қадимий шаҳар.
- 30) *Рай* — ҳозирги Эрон пойтахти Техрон яқинида жойлашган
қадимий шаҳар.
- 31, 32) *Сова, Ҳамадон* — Фарбий Эронда жойлашган қадимий
шаҳарлар.
- 33) *Омул* — Эрон шимолида, Мозандарон вилоятида жойлашган
шаҳар.
- 34) *Қазвин* — Эроннинг шимоли-ғарбида жойлашган шаҳар.
- 35) *Ман* — оғирлиқ ўлчови бўлиб, унинг миқдори турли даврлар-
да ҳар хил бўлган.
- 36) *Дирҳам* — кумуш танга.
- 37) Алининг авлоди ёки тарафдори.
- 38) *Торум* — Қазвиндан шимол тарафда жойлашган тоғлиқ вило-
ят.
- 39) *Гилон* — Каспий денгизининг жануби-ғарб соҳилида жойлаш-
ган вилоят.
- 40) Каспий денгизининг эски номларидан бири Обискун бўлган.
- 41) *Сароб* — Табриз ва Ардобил шаҳарлари ўртасида жойлашган
шаҳар.
- 42) *Табриз* — ҳозирги Эроннинг шимоли-ғарбида, Озарбайжон
вилоятида жойлашган қадимий шаҳар.
- 43) *Қатрон Табризий* — XI асрда яшаб ижод қилган шоир. У
форс-тожик шоирлари асарларида учрайдиган қийин сўзларни шарҳ-
лаб, адабий луғат тузган.
- 44) *Мунжиқ Термизий* — X асрнинг иккинчи ярмида Чағониёнда,
яъни ҳозирги Сурхондарё вилоятидаги Денов шаҳрида яшаб ижод
қилган шоирдир. Унинг шеърӣ девони бизгача етиб келмаган. Мун-
жиқ ижодидан айрим намуналар Қатрон Табризий луғати ва бошқа
адабий манбалар орқали сақланиб қолган.
- 45) *Дақиқӣ* — X асрда яшаб ижод этган форс-тожик шоири. 977
йилда суиқасд туфайли ўлдирилган. Дақиқӣ илк бор назмда «Шоҳ-
нома» ёзишга киришган шоирлардан биридир. Аммо бевакт ўлим ту-
файли асар тугалланмай қолган. Сўнграқ Абулқосим Фирдавсий ўз
«Шоҳнома»сига Дақиқӣ тарафидан битилган қисмларни ҳам кирит-
ган.

46) *Ван* — ҳозирги Туркиянинг шарқ тарафидаги Ван кўлининг жанубида жойлашган шаҳар.

47) *Ихлот* сўзининг маъноси «аралашган», «омухта»дир.

48) *Ратл* — оғирлик ўлчови бўлиб, унинг миқдори турли даврларда ўзгариб турган.

49) *Увайс Қараний* — Муҳаммад пайғамбар даврида яшаб ўтган шайх. Алишер Навоий ўзининг «Насойим ул-муҳаббат» асарида шайх Увайс Қараний ҳақида, жумладан, шундай деб ёзади: «Ва Ҳазрат Рисолат с.а.в.ни кўрмабдур эрди ва ул Ҳазрат ҳам ани зоҳир кўзи билан кўрмабдур эрдилар. Маъною руҳоният юзидин тарбият қилиб эрдилар. Бу жиҳатдин ҳар кишинингки, бу тоифадин зоҳир юзидин пири маълум бўлмаса ва машойихдин бирининг руҳи ани тарбият қилгон бўлса, ани «Увайсий» дерлар».

50) *Миёфориқин* — Шарқий Туркиядаги шаҳар.

51) *Газ* — узунлик ўлчови бўлиб, тақрибан 1 м. 25 см. га тенгдир. Аммо бу миқдор турли даврларда ўзгаришларга учраб турган.

52) «*Работ*» сўзи икки хил маънони билдиради: 1) шаҳар чеккалари, яъни марказ (шаҳристон) атрофи; 2) йўловчилар кўниб ўтиши учун катта йўллар устида махсус қурилган иншоот.

52а) «*Рум*» номи остида Кичик Осиёдаги Византия давлати тушинилган.

53) «*Тал*» сўзининг маъноси «тепалик»дир.

54) Яъни ғайриараб; асосан Эронга нисбатан қўлланган.

55) *Калисо* — христианлар ибодатхонаси, яъни черков.

56) *Тарсолар* — христианлар.

57) *Шом* — ўрта асрларда Сурия шу ном билан аталган.

58) *Ҳалаб* — Суриянинг шимоли ғарбида жойлашган шаҳар.

59) *Диёрбакр* — ҳозирги Туркиянинг жануби-шарқида жойлашган шаҳар ва вилоят.

60, 61) *Ҳамо ва Хўмс* — Суриянинг ғарбий қисмида жойлаган шаҳарлардир.

62) *Дамашқ* — ҳозирги Суриянинг пойтахти. Мамлакат жанубида жойлашган.

63) *Тароблис* — ҳозирги Ливаннинг шимоли-ғарбида, Ўрта Ер денгизи соҳилида жойлашган Триполи шаҳри.

64) *Қустантания* — Византия (Рум) давлати пойтахти бўлган Константинополь шаҳри. Ҳозирги Туркиянинг Истанбул шаҳридир.

65) Араб шоири, 973—1057 йилларда яшаган.

66) *Фарангистон* — франклар мамлакати. Бу сўз тор маънода Франция, кенг маънода Ғарбий Европага нисбатан қўлланилган.

67) *Андалус* — ҳозирги Испания жойлашган минтақа.

68) *Суқлия* — Сицилия ороли.

69) Авлиёлар қабри яқинида қурилган иморат.

70) *Байрут* — ҳозирги Ливан мамлакатининг пойтахти, Ўрта Ер денгизининг шарқий соҳилида жойлашган шаҳар.

71) *Сайдо* — ҳозирги Ливан ҳудудида жойлашган шаҳар.

72) *Сур* — ҳозирги Ливаннинг жанубида жойлашган қадимий шаҳар. Қадимги номи Тир бўлган.

- 73) Пайғамбар саҳобалари.
- 74) *Савмаа* — монастыр.
- 75) *Ҳайфо* — ҳозирги Исроил мамлакатининг шимолида жойлашган.
- 76) Сербарг доривор гиёҳ.
- 77) *Байтулмақдис* — Қуддуси шариф шаҳри. Ҳозирги Исроил ҳудудида жойлашган.
- 78) *Куништ* — яҳудийлар ибодатхонаси — синагог.
- 79) *Умар ибн Ҳаттоб* — Муҳаммад пайғамбар с.а.в.нинг саҳобаси, 634—644 йилларда халифа бўлган.
- 80) Бир хил нордон мева.
- 81) Муқим яшайдиган кишилар.
- 82) Миср Фотимийлари сулоласига асос солган султон, 909—934 йилларда ҳукмронлик қилган.
- 82а) *Ҳижоз* — Арабистон ярим оролининг ғарбий қисмидаги вилоят, Макка шаҳри ушбу вилоятнинг марказидир.
- 83) Пайғамбар дарвозаси.
- 84) *Арафот* — ҳажга борганлар зиёрат қилиши лозим бўлган зиёратгоҳ: Арафот тоғи этагидаги сувсиз тошлоқ водий бўлиб, Маккадан 30 км. шарқда жойлашган.
- 85) *Асқулон* — ҳозирги Исроил ҳудудидаги Ацкелон шаҳри.
- 86) *Нуба вилояти* — ҳозирги Судан мамлакати ҳудудидадир.
- 87) *Ассувон* — Миср жанубида, Нил дарёси соҳилида жойлашган шаҳар.
- 88) *Жабалулқамар* сўзининг маъноси «Ойтоғ»дир.
- 89) *Миср шаҳри* ўша пайтда Қоҳира шаҳри яқинида жойлашган. Кейинчалик шаҳарлар кенгайиб, бир-бирига қўшилиб кетган.
- 90) *Искандария* — Миср шимолида жойлашган қадимий шаҳар.
- 91) «*Рум денгизи*» атамаси ҳозирги Ўрта Ер денгизига нисбатан қўлланилган.
- 92) *Ҳоким Биамруллоҳ* — фотимийлар сулоласидан бўлган Миср ҳукмдори (996—1021).
- 93) *Қулзум* — Қизил денгизнинг ўрта асрлардаги номи.
- 94) *Қулзум шаҳри* шу денгизнинг шимолида жойлашган ҳозирги Сувайш шаҳридир.
- 95) *Адан* — Яман мамлакати жанубида, денгиз соҳилида жойлашган шаҳар ва вилоят.
- 96) *Яман мамлакати* Арабистон ярим оролининг жанубий қисмида жойлашган.
- 97) *Ҳабашистон* — ҳозирги Эфиопия мамлакати.
- 98) *Ал-Муиззиддиналлоҳ* — фотимийлар сулоласидан бўлган ҳукмдор (953—975)
- 99) *Фуқоъ* — бўзага ўхшаш ичимлик.
- 100) Машрикликлар.
- 101) Фотимийлар сулоласидан бўлган Миср ҳукмдори султон Тамим ал-Мустансирбиллоҳ (1036—1094).
- 102) *Муовия* — умавийлар сулоласига мансуб халифа (661—680).
- 103) Зебра ёки жирафа териси бўлса керак.

104) Туякуш назарда тутилаётган бўлса керак.

105) Қовунга ўхшаш кичикроқ мева.

106) *Басра* — Ироқ жанубидаги шаҳар.

107) *Маҳмуд Фазнавий* (997—1030) — фазнавийлар сулоласининг энг машҳур ҳукмдори. Мамлакат пойтахти ҳозирги Афғонистондаги Фазни шаҳри бўлгани учун сулола шу ном билан аталган.

108) *Масъуд Фазнавий* (1030—1041) — Султон Маҳмуднинг ўғли бўлиб, отасидан сўнг ҳукмронлик қилган. Носир Хисрав ўз хизмат фаолиятини Фазнавий ҳукмдорлар саройида бошлаган. 1041 йилда Марв яқинида Салжуқийлар Султон Масъуд лашкарини тор-мор келтириб, Хуросонни эгаллагач, Носир Хисрав чор-ночор Салжуқийлар хизматига ўтган бўлиши мумкин.

109) *Балисон* — эфир мойи.

110) *Асют* — Нил бўйида ва Миср мамлакати марказида жойлашган шаҳардир.

111, 112) *Лоҳур ва Мўлтон* — ҳозирги Покистон ҳудудида жойлашган шаҳарлардир.

113) *Жидда* — Қизил денгизнинг Арабистон тарафдаги соҳилда, Макка яқинида жойлашган шаҳар.

114) *Саъда* — Яман мамлакати шимолида жойлашган шаҳар.

115) *Умра деб Каъба ни* ва Макка атрофидаги бошқа зиёратгоҳ жойларни зулҳижжа ойдан бошқа маҳалда тавоф қилишга айтилади.

116) «*Ҳажарул Асвад*» — «қоратош», бу тош Каъба биносининг жануби-шарқий ташки бурчагига ўрнатилган.

117) *Рукн* — асос, пойдевор.

118) *Суқулатторин* — атторлар бозори демакдир.

119) *Ҳимяр* — Арабистон ярим оролининг жануби-ғарбий қисмида, ҳозирги Яман ҳудудида жойлашган Ҳимяр подшоҳлиги (300—525 йиллар) назарда тутилган.

120) *Зобид* — ҳозир Яманнинг ғарбий қисмида жойлашган шаҳар.

121) *Санъо* — ҳозирги Яман мамлакатининг пойтахтидир.

122) *Бобуннаби* — «Пайғамбар дарвозаси». Бу ўринда Маккадаги масжиднинг эшик ва дарвозалари ҳақида сўз юритилмоқда.

123) *Бобуддаққоқин* — «Тегирмончилар дарвозаси».

124) *Абу Жаҳл* — асли исми Амр ибн Ҳишом бўлиб, ислом динига қаттиқ қарши чиққанлиги учун Муҳаммад пайғамбар унга «Абу Жаҳл» (жаҳолатнинг отаси) лақабини қўйган.

125) *Бобулвасит* — Ўрта дарвоза.

126) *Бобулмушоварат* — Машварат дарвозаси.

127) *Сожъ* — ёғочи пишиқ ва қаттиқ дарахт. Иморат қуриш ва кemasозликда кўп ишлатилган.

128) *Қуръони Карим*, Оли Имрон сураси, 96-оятдан, мазмуни: «Дарҳақиқат, одамлар ибодат қилишлари учун қурилган биринчи уйдир».

129) *Китоба* — ёзувли лавҳа.

130) *Ал-Азизуддиналлоҳ* — фотимийлар сулоласига мансуб ҳукмдор бўлиб, 975—996 йилларда ҳукмронлик қилган.

- 131) *Сиқоятулҳожӣ* — ҳожилар сув ичадиган жой маъносида-
дир.
- 132) *Хизонатуззайт* — мой сақланадиган омборхона маъносида-
дир.
- 133) *Икки Ироқ* (Ироқайн) — Ироқи аҷам ва Ироқи араб.
- 134) *Биъруррасул* — Пайғамбар қудуғи.
- 135) *Биъри Али ибни Абутолиб* — Али ибн Абутолиб қудуғи.
- 136) *Билол ибн Рабоҳ* қул бўлиб, Пайғамбар томонидан озод
қилинган. Ажойиб овози боис муаззинликка тайинланган.
- 137) Шайтонга тош отиш маросими назарда тутилмоқда.
- 138) *Тоиф* — Арабистондаги қадимий шаҳар.
- 139) *Абдуллоҳ ибн Аббос* — Пайғамбарнинг амакиваччаси ва Аб-
босийлар сулоласи асосчиси. Ҳижрий 68 (милодий 687) йилда Тоифда
вафот этган.
- 140) *Хафир* — йўловчиларни ўз ҳимоясига олган қабилა томони-
дан бериладиган йўлбошловчи ва ҳомий.
- 141) *Асҳоби ар-рақим* — бу ўринда Қуръони карим «Каҳф» сура-
сининг 8—26 оятларида зикр қилинган «Асҳобул-Каҳф» — «Фор эга-
лари» назарда тутилаётган бўлса керак.
- 142) *Кориз* — ер ости сувларини маълум йўналишда окизиш орқа-
ли ҳосил қилинган ариқ.
- 143) Бир дирҳам оғирлик ўлчови сифатида 3 граммдир.
- 144) *Банотуннаъш* — Етти Оғайни юлдузлар туркуми.
- 145) *Дирҳамҳарида* — яъни сотиб олинган.
- 146) *Баҳрайн* — Форс қўлтиғида жойлашган орол.
- 147) *Уммон* — Арабистон ярим оролининг жануби-шарқидаги мам-
лакат.
- 148) *Қатиф* — Баҳрайндан шимолроқда, Форс қўлтиғининг Ара-
бистон тарафдаги соҳилида жойлашган шаҳар.
- 149) *Абу Наср ибн Абу Қолинжор Дайламий* Ироқ ва Форсда
1048—1055 йилларда ҳукмронлик қилган.
- 150) *Форс* — Эроннинг жануби-ғарбидаги маркази Шероз шаҳри
бўлган вилоят.
- 151) *Аҳвоз* — Эроннинг ғарбида жойлашган шаҳар ва вилоят.
- 152) *Зухал* — Сатурн сайёраси.
- 153) *Яъқуб ибн Лайс* — Хуросонда 868—879 йилларда ҳукмрон-
лик қилиб, саффорийлар сулоласига асос солган.
- 154) *Козарун* — ғарбий Эронда жойлашган шаҳар.
- 155) *Харвор* — бир эшак кўтара оладиган, тахминан 300 кило-
граммга тенг юк.
- 156) Мунший, котиб.
- 157) *Ноин* — Исфаҳондан шарқ тарафда, Эроннинг марказий ҳуду-
дида жойлашган шаҳар.
- 158) Кирмон тоғларида яшаган бир қабила.
- 159) *Табас* — Эроннинг шарқий қисмида жойлашган шаҳар.
- 160, 161) *Завзан ва Тун* — Эроннинг шарқий вилоятларидаги
шаҳарлар.

162) *Тоҳаристон* — ҳозирги Афғонистоннинг шимоли-шарқидаги вилоят.

163) Яъни ер ости канали — коризга туташган қудуқлар.

164) *Қоин* — Эроннинг шарқий қисмида, сарҳад яқинида жойлашган шаҳар.

I. Ҳижрий-қамарий йил ойлари

1. Мухаррам
2. Сафар
3. Рабиъулаввал
4. Рабиъуссоний
5. Жумодаввал
6. Жумодуссоний
7. Ражаб
8. Шаъбон
9. Рамазон
10. Зулқаъда
11. Зулҳижа

II. Яздижардий тақвим ойлари

1. Фарвардин — март-апрель
2. Ёрдибеҳишт — апрель-май
3. Хӯрдод — май-июнь
4. Тир — июнь-июль
5. Мӯрдод — июль-август
6. Шахривар — август-сентябрь
7. Меҳр — сентябрь-октябрь
8. Обон — октябрь-ноябрь
9. Озар — ноябрь-декабрь
10. Дай — декабрь-январь
11. Баҳман — январь-февраль
12. Исфандӯрмуз — февраль-март

Яздижардий йилнинг биринчи кун баҳорги кун-тун тенглиги (1 фарвардин — 21 март)га тўғри келади.

ЎУРМАТЛИ КИТОБХОНЛАР!

«Шарк» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
томонидан нашр этилган қуйидаги китобларни ўқишни
тавсия этамиз:

Қамар Омон. Маънавият назарияси.

Усмон Қорабоев. Ўзбек халқ байрамлари.

Сайфулла Турсунов. Термизий буюк сиймолар.

Нурёғди Тошев. Шоҳ жаҳон.

Фулом Карим. Соҳибқирон ва аллома.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов. Миллат овози.

Асад Дилмурод. Фано даштидаги қуш.

Тоҳир Малик. Меҳмон. Туйғулар.

НОСИР ХИСРАВ

САФАРНОМА

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2003

Мухаррир: *Барнобек Эшпўлатов*

Рассом: *Темур Саъдулла*

Бадий муҳаррир: *Анвар Мусохўжаев*

Техник муҳаррир: *Раъно Бобохонова*

Теришга берилди 10.11.2002. Босишга рухсат этилди 3.01.2003.
Бичими 84x108¹/₃₂. «Петербург» гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табағи 5,9. Нашриёт-ҳисоб табағи 6,0. Адади 3000 нусха. Буюрт-
ма № 4245. Баҳоси келишилган асосда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**